

דרך נשר / משה לאקס

דרך נשר

על ספר המצוות לרמב"ם והשגות הרמב"ן

כרך א
שורש א-ג

מאת
משה אריה לייב לאקס

ירושלים תשע"ה

על הכריכה:
תמונת כתב יד ספר המצוות לרמב"ם
המאה הי"ד, כתיבה תימנית
JER KRUPP 1000.58

©
כל הזכויות שמורות
לתגובות ולהשגת הספר
משה לאקס
ML@derechnesher.com

עיצוב ועימוד:
ח. ולדנברג - חטובים
08-9761979
9761979@gmail.com

בסיעתא דשמיא

בשער החיבור על מצוות ושרשי התורה,
המפלס דרך להבהרת שיטת המורה,
יחד עם איש ריבו, רבינו הרמב"ן,
לפניהם ערוך - השולחן, נסך וקרבו;

דבריהם הטהורים בצמא אנו שותים,
לומדים דרך קיומם את והב בסופה בעבותים,
שכן בעוז ותעצומות, באהבה גלויה ובגבורה,
הניף רבי משה בן נחמן זרועו לעבדה לשמרה,
כיושב על מדין, משיב מלחמה שעה,
ליבן תורת רבי משה בן מימון המאושרה;
על כבודו הגן בריב בעלי חיצים עמו,
ועם כל השגותיו לא זז מלהעריך שמו.

יוקדש הספר לזכר **אבי מורי** עליו השלום,
אשר בתורתם ודרכם דבק עד הלום,
לשלום ואחוזה הקדיש כל ימיו ושנותיו,
לחצרות ולקהילות, ליחידים וכל סביבותיו.
דלתותיו פתח, והיו אלפי עניים באי ביתו,
ראה כל וויתר, על גופו, כבודו ונחלתו,
הכול מסר לנו, בניו ובנותיו, אחיו ואחיותיו,
ולכל עם ישראל ובניו למשפחותיו.
באהבת חסד, צדקה וברכה, שלום וחיים,
את שמו יתברך קידש תחת השמים.

דברי אגדה לימד למקשיבים ומאזינים,
לאביהם שבשמים השיב לב בנים.
דמות אב חקוקה לנצח בלב בנים ותלמידים,
את שמו עד הנה כולם משבחים, מהללים ומודים,

ה"ה הרה"ח רבי **חיים** בן ר' **יהוסף** זכותו יגן עלינו
נלב"ע ו' לחודש חשוון תשס"ט

ת.נ.צ.ב.ה

תוכן

תוכן עניינים מפורט | 9

בפתח השער | א

חטיבה ראשונה | יט

- פרק א. על הדרך | יט
- פרק ב. שלמות ורצון - דעת הרמב"ם | כו
- פרק ג. הנס לדעת הרמב"ם | מג
- פרק ד. חכמה ורצון - דעת הרמב"ן | נט
- פרק ה. רצון ה' כמקור תוקף מצוות דרבנן לדעת הרמב"ן | עב
- פרק ו. תורה ונבואה, לא בשמים היא? | עז
- פרק ז. ייחודן של התורה שבכתב ונבואת משה רבינו | צ
- פרק ח. ציווי מצוה התלויה במאורע עתידי - דעת הרמב"ם | קו
- פרק ט. ציווי מצוה התלויה במאורע עתידי - דעת הרמב"ן | קיד
- פרק י. בין תקנות הנביאים לתקנות משה רבינו | קלו
- פרק יא. המצוות - מערכת חוקי החכמה העליונה, או גילוי רצון ה'? | קמה
- על אם הדרך | קנח

חטיבה שניה | קסא

- פרק יב. סיכום דברי הרמב"ם והרמב"ן בשורש הראשון | קסג
- פרק יג. סיכום דברי הרמב"ם והרמב"ן בשורש השני | קסח
- פרק יד. סיכום דברי הרמב"ם והרמב"ן בשורש השלישי | קעג
- פרק טו. היקף חלות "לא תסור" וטעם קולת דברי חכמים | קעו
- פרק טז. מעמד ההלכות שנלמדו במידות הדרש | רד
- פרק יז. מעמד מצוות שאינן נוהגות לדורות | ריט
- על אם הדרך | רלא

חטיבה שלישית | רלה

- פרק יח. שכר ועונש בעולם הזה | רלז
- פרק יט. הנהגת הבריות, רופאים ושכרם וחיים מאושרים | רנז
- פרק כ. ההתבוננות המביאה לידי אהבת ה' | רצה
- פרק כא. ההוכחה לנכונות נבואת נביא | שה
- פרק כב. גדר וטעם איסור "בל תוסיף" | שיח
- פרק כג. הוראת זקן ממרא בדברי סופרים | שמ
- פרק כד. הפקר בית דין הפקר, קניין דרבנן | שנג
- פרק כה. מצוות שקודם מתן תורה | שסה
- פרק כו. חיוב בני נח ב"דינים" | שפ
- פרק כז. גדרו של נסיון ושאלת ההתחשבות בניסים | שצז
- פרק כח. אמירת הלל וברכה על הנס ותפילה עליו | תי
- פרק כט. מטרת התורה, הגשמה, תארי ה' וקיום "והלכת בדרכיו" | תלא
- פרק ל. חשיבות מנין תרי"ג המצוות | תנד

הערות נוספות | תסג

מפתחות | תפא

מפתח מקורות | תפג

מפתח עניינים | תקיא

תוכן עניינים מפורט

בפתח השער | א

ממשה עד משה לא קם כמשה. ספר המצוות כמבוא להלכות התורה ולהבנת עומק התורה. דברי רבינו בכל חיבוריו רוח אחת. חיבורו האבוד של ר' יעקב קמינצקי. מטרות התורה ומטרות הפילוסופיה. שלמות הנבואה - חשק. קדמות הפילוסופיה היהודית והעדויות השונות עליה. דרך נשר בשמים. דקדוק בכל תג ותג בלשון הרמב"ם.

חטיבה ראשונה

פרק ראשון: על הדרך | יט

עקרונות פילוסופיים בתשתית הדיונים ההלכתיים. תוכן כללי לדיונים בשלושת השרשים הראשונים של ספר המצוות.

פרק שני: שלמות ורצון - דעת הרמב"ם | כו

חידוש העולם וסיבת בריאתו. פעולה סיבתית כנובעת מרצון, המצביע על חסר. השלמות שבפעולת הכרח-החכמה. תפיסת הפילוסופיה האריסטוטלית בשלמות ה'. הבעיות בתפיסת הרצון: השלמת חסר, שינוי, קיום גורם חיצוני. שלילת הניסים. דעת הרמב"ם. רבי יוסף אשכנזי, פולמוסו וסיכומו את שיטת האריסטוטליים בסוגיות ההשגחה, הגמול, בעיית הרע, השלמות האנושית, הישוארות הנפש, מהות המלאכים, הנבואה וייעודי התורה. החרגת הרמב"ם את אירוע בריאת העולם, שנברא על פי הרצון, והוראת הרצון ב'שיתוף השם'.

פרק שלישי: הנס לדעת הרמב"ם | מג

התייחסויות שונות של הרמב"ם לנס: צמצום, ותליית הנותר בבריאה מוקדמת בששת ימי בראשית. פולמוס 'מאי חנוכה' של חז"ס. שאלות הפילוסופיה על הנס: ביטוי רצון, מהימנות העדים, חסרון במעשה בראשית. תרגול בלי לב. צמצום הנס מתוך הגדלת שלמות ה' ושלמות בריאתו, הפועלת ללא צורך בעדכונים תדירים.

פרק רביעי: חכמה ורצון - דעת הרמב"ן | נט

שלוש מערכות: טבע - לגויים, ניסים נסתרים - לכלל ישראל, ניסים גלויים - לצדיקים. רצון כמהות ולא כפעולה. הקושי בהכרת הנס והסתרתו כמהותו הפנימית. נוכחותו התמידית של כח ההויה - המחדש בכל יום מעשה בראשית. אפשרות הדבקות של צדיקים נוספים, מלבד משה רבינו, בספירת תפארת.

פרק חמישי: רצון ה' כמקור תוקף מצוות דרבנן לדעת הרמב"ן | עב

לא תסור כמקור תוקף דרבנן לדעת הרמב"ם. לדעת הרמב"ן תוקף דברי חכמים מכוח היותם משקפים את רצון ה'.

פרק שישי: תורה ונבואה, לא בשמים היא? | עז

לא בשמים היא. תנורו של עכנאי. יציאת הבת קול לנסות את החכמים. לרמב"ם אין נביא יכול לפסוק הלכה אלא מכח חכמתו כאחד החכמים. לא בשמים היא כנובע מעקרון שלמות תורת משה. לדעת האור שמח מועלת בת קול לבידור מציאות. בת קול כקול פנימי. גם בתחום הפרשנות אין מקום לנבואה – אין תורה אלא זו של 'השליח הראשון'. דעות הראשונים שניתן לפסוק הלכה על פי נבואה ובת קול במקרים מסוימים: ר"י ממרויש, תוספות, מאירי, העקרים, הראב"ד, הכוזרי ועוד. המימד הפולמוסי של הנדון, נגד הנצרות והאיסלאם. שאלת חלום.

פרק שביעי: ייחודן של התורה שבכתב ונבואת משה רבינו | צ

ההקבלה בין ייחודיות הבריאה לייחודיות מתן תורה לדעת הרמב"ם. שלמות התורה ללא צורך בעדכונים ותוספות, כשלמות הבריאה ללא צורך בניסים. בירור ההלכה ע"פ נבואה כהסתמכות על נס. הנהגת התורה שבע"פ על פי הכרח החכמה בלבד. נבואת משה המשיגה את רצון ה' כאירוע שאינו מוסבר על פי חוקי העולם והחכמה. הקבלת הדעות השונות בבריאה לדעות השונות בנבואה. לא בשביל הטעם נעשה המצוה. לדעת הרמב"ן התורה מתחדשת תדיר כמו העולם, בגילוי רצון ה' לנביאי וחכמי כל דור. מצוות זכירת מעמד הר סיני לדעת הרמב"ן.

פרק שמיני: ציווי מצוה התלויה במאורע עתידי – דעת הרמב"ם | קו

דחיית הרמב"ם את האפשרות ליישוב דעת בה"ג, בהנחה שבסיני ניתנו מצוות חנוכה ומגילה התלויים במאורעות עתידיים. הלכה למשה מסיני על תרומות ומעשרות בארצות הסמוכות לא"י, שאינן אלא מדרבנן. אפשרות: רק לרבי אליעזר קיימות הלכות ממין זה. לרמב"ם – הלכה למשה מסיני אינה קביעת מקור ההלכה, אלא הוראה להלכה קדומה.

פרק תשיעי: ציווי מצוה התלויה במאורע עתידי – דעת הרמב"ן | קיד

התורה תצוה ותפרש ותודיע ותרמוז. ונושנתם. מצוות המלוכה – רמיזת העתידות. מעט מעט אגרשנו מפניך. פרשת התשובה – מצוות התשובה והבטחתה לעתיד. מלחמת ערד – על שם העתיד. שאלת ידיעה ובחירה. דעת שוללי הבחירה. לרמב"ן בין חטא עין הדעת לזמן העתיד קיימת בחירה. גם לעתיד לבא תהיה בחירה, אלא שנוכחות הניסים תכריע לבחור תמיד בטוב. שורשי הדעה בקבלה. ידיעת ה' אינה סותרת הבחירה. ידיעת הנביאים סותרת הבחירה. תירוצי הרמב"ם, הראב"ד והרמב"ן לשלילת הבחירה מפרעה ומעם ישראל. פירוש התורה את העתידות סותר את הבחירה, ולכן אינן אלא רמזות. רק נבואה מבררת שהרמז פוענח נכונה.

פרק עשירי: בין תקנות הנביאים לתקנות משה רבינו | קלו

תקנות משה רבינו יכולות להיות בעלות תוקף דאורייתא. הזיקה בין ייחודיות התורה שבכתב לייחודיות נבואת משה. ארבעת ההבדלים בין נבואת משה לנבואת שאר הנביאים. הדמיון בין הנבואות מקרי בלבד. שלמות נבואת משה לו לבדו. מקור נבואתו בשכל הפועל ללא הפסק דמיון. אור שאינו פוסק. נצחיות השכל הפועל ממנו נגזרת נצחיות נבואת משה. אפשרות תקנת תקנות מתוך השכלה זו.

פרק אחד עשר: המצוות – מערכת חוקי החכמה העליונה, או גילוי רצון ה'? | קמה

הרמב"ם כולל במניין המצוות גם מצוות העוסקות באמונות ודעות: מציאות ה' ורבות נוספות. קיימו וקבלו – שציונו להאמין בדברי חז"ל. שיטת הרמב"ן ושאר ראשונים החולקים על הרמב"ם. מצווה לדעת

הרמב"ם - דין תורני, לא הוראת עשייה וחיווי רצון המצווה. התורה - מערכת דינים. אין יחס מצווה-מצווה בין ה' לנבראים. לרמב"ן התורה מערכת דרישות. רק לרמב"ם אפשר שתהיה מצוות קדושים תהיו תלויות זמן והקשר. תורה ומצוות גילויי חכמה קבועה ופאסיבית המתאחדת עם המשכיל, או רצון מתחדש ואקטיבי הנבדל מהרוצה.

על אם הדרך | קנה

סיכום מסקנות החטיבה הראשונה המלוות את המסע בחטיבה השניה.

חטיבה שניה

פרק שניים עשר: סיכום דברי הרמב"ם והרמב"ן בשורש הראשון | קסג

קושיות הרמב"ם על בה"ג - לשון "מסיני" ומניית מצוות דרבנן. מצוות קבורת המת ומצוות חישוב תקופות ומזלות. מקור תוקף מצוות דרבנן מ"לא תסור" או ממקור אחר. מצוות קריאת ההלל במועדים. תקנות נביאים שאחר משה רבינו.

פרק שלושה עשר: סיכום דברי הרמב"ם והרמב"ן בשורש השני | קסח

דרשות סומכות ודרשות מחדשות. מידת ריבוי - יראת תלמידי חכמים. דרשות שאינן על פי פשט הפסוק. אין פקפוק בנכונות הדרשות. קושיות הרמב"ן: מצד הסברא, מיתור הפסוק כשיש דרשה, מהבחנת הגמרא בין דרשה לאסמכתא, מדין קידושי כסף, ומדברי הרמב"ם בכמה מצוות.

פרק ארבעה עשר: סיכום דברי הרמב"ם והרמב"ן בשורש השלישי | קעג

שלושת הטעמים לאי מניית מצוות זמניות. מצוות זמניות שבה"ג מנה. דעת הרמב"ן המסכימה שאין למנות מצוות זמניות, ורק משום ריבוי המצוות הללו. המחלוקת במצוות פרטיות: ולא יבואו לראות כבלע את הקודש, ולא יעבוד עוד שבלוויים, תרומת המכס, חנוכת המזבח, ברכות וקללות ואבנים גדולות.

פרק חמשה עשר: היקף חלות "לא תסור" וטעם קולת דברי חכמים | קעו

אמירת 'וצנו' על תקנות חכמים מתייחסת ל"לא תסור". כלולות במצווה זו: פרשנות חכמים, מסורותיהם ותקנותיהם. קושיות הרמב"ן מקולת דברי סופרים בספק, מלקות, נאמנות קטנים ועוד. שיטת הרשב"ץ ומגילת אסתר בדעת הרמב"ם - התנו חכמים שיהיו דבריהם קלים. שיטת המב"ט שחכמים הוסיפו והתנו שהעובר על דבריהם שלא מתוך מרי לא יחשב כעובר על דאורייתא. שיטת המשך חכמה שהעובר שלא מתוך מרי אינו עובר על דאורייתא, לפי שאין ודאות שאיסוריהם תקפים מצד עצמם. דברי הגר"ח בדעת הרמב"ן. הקולא לדעת הרמב"ם - משום שלא התפרשו בסיני, וחשיבות המסירה בסיני על פי האמור לעיל אודות ייחודיות המעמד. מעמד דברי סופרים בדומה לנדרים. מעמד דברי סופרים כמערכת משנה אוטונומית שמקור תוקפה במערכת הכללית. היבטים שונים של נצחיות התורה. יישוב פרטי דברי הרמב"ם. מחלוקת הרמב"ן על הרמב"ם בכל הפרטים.

פרק ששה עשר: מעמד ההלכות שנלמדו במידות הדרש | רד

לדעת הרמב"ם הלכות הנלמדות במידות הדרש אינן כמצוות שניתנו מסיני, אינן נמנות בתרי"ג, נחשבות דרבנן ותיתכן בהן מחלוקת. פסול עדות בקרובי אישות. טומאת כהן לאשתו. טבילת כלים. הרמב"ן והרשב"א בכוונת דברי הרמב"ם - כפשוטם. למגיד משנה ותשב"ץ - מן התורה, ומכונים 'דברי סופרים'.

בין ריבוי ל"ג מידות. בין גזירה שווה לשאר המידות. מידות הדרש ככלי לעיגון לדורות במקרים של שכחת הלכות. אפשרות התעלות החכמים לשכל הפועל, מקור נבואת משה, אך ללא הוודאות המאפיינת את נבואתו. מינים שונים של הלכות הנלמדות במידות הדרש והכרעת סיווגן על ידי מי שיש לו לב. לדעת הרמב"ן ההשגחה מצילה את כל החכמים מן הטעות ומקנה לדבריהם וודאות.

פרק שבעה עשר: מעמד מצוות שאינן נוהגות לדורות | ר"ט

ייחודיות מעמד הר סיני בנצחיותה, ולכן מצוות שאינן נוהגות לדורות אין קשר להן בסיני. הפרטיקולריות המאפיינת את נבואת שאר הנביאים. השם 'תורה' הולם רק את המצוות הנוהגות לדורות. הקשר בין סיני לנצחיות במשנת רמח"ל. לרמב"ן – תרי"ג המצוות כאמצעי לזכירת המצוות הנוהגות. שיטת ראב"ע. דיון במצוות הזמניות השונות. מחיית עמלק בדורנו.

על אם הדרך | רלא

סיכום ביאור מחלוקות הרמב"ם והרמב"ן בשורשים א-ג על פי ההקדמות שבחטיבה הראשונה.

חטיבה שלישית

פרק שמונה עשר: שכו ועונש בעולם הזה | רלז

הגמול בתורה שבכתב – בעולם הזה. לרמב"ן מורה על הניסים הנסתרים. הרמב"ם מצמצם את הגמול כסיוע והפרעה לעבודת ה' על פי הדרך שנבחרה על ידי האדם. התורה היא עץ חיים – עצת החיים. הכוונת התורה לשלמות הגוף ושלמות השכל. הגמול בעולם הזה כתוצאה של חיים מדיניים תקינים על פי התורה. בין מצוות שבין אדם לחבירו לבין מצוות שבין אדם למקום. עונש כרת – אבדן הנפש שלא הגיעה לשלמות ודבקות בשכל הפועל. לדרכו בעונש כרת על מילה אחר מיתתו. לדרך זו הנפש הכנה להשכלה ולא ישות. עניין מיתה בידי שמים על פי דרך הרמב"ם.

פרק תשעה עשר: הנהגת הבריות, רופאים ושכרם וחיים מאושרים | רנז

הסתיוגות הרמב"ן מפניה לרופאים בעת מחלה ברצות ה' דרכי איש. הסתייגותו מהצורך לנהוג בהנהגת הבריות כיון שבהיות ישראל שלמים ורבים לא יתנהג עניינם בטבע כלל. לרמב"ם עשיית כל המעשים לשם שמים כוללת התנהגות בדרכי הבריות. הערכת הרמב"ם את ספרי הרפואה. חכמת הרפואה – מהגדולות שבעבודות ה'. ספר רפואות, עניינו וסיבת גניזתו. התולה יהבו בספר רפואות כעובד ה' שלא לשמה, שסופו לבוא לשמה, ולהכרת ה' כסיבה ראשונה. לרמב"ן אסור לרופא ליטול שכר, ככל עיסוק במצווה. טעמי איסור נטילת שכר על לימוד תורה: זמינות התורה, עשיית המצוות לשם שמים. לרמב"ן רק רשות דמצווה מתירה לרופא לעסוק ברפואות. לרמב"ם רק על תורה אין ליטול שכר. רופא שטעה אינו גולה לרמב"ם, ולרמב"ן גולה. ערבות הרמב"ם לבריות הנוהג בהנהגת הבריות כפתרון לבעיית הרע. פצוץ דכא מומת חולי כבידי אדם או בידי שמים. האדם גורם לכל רעותיו. אין קץ קצוב לחיים. העמדת שיטת הרמב"ם במבחן הידע הרפואי בימינו. השגחת ה' על הדבקים בשכל הפועל. החכם מושגח בידעו את הסכנות ודרכי ההצלה. הצדיק מכיר בהבלותו של העולם הזה ולכן אינו שת ליבו לרעותיו.

פרק עשרים: ההתבוננות המביאה לידי אהבת ה' | רצה

אהבת ה' לרמב"ם על ידי התבוננות שכלית במעשה בראשית – הטבע, ומעשה מרכבה – מטפיסיקה.

לדעת הרמב"ן על ידי התבוננות בנסי ה' וחסדיו עם ישראל. הדרך לאהבת ה' לשיטת הרמב"ם לבעלי רמה שכלית פחותה. המחלוקת תלויה במחלוקת אודות השתקפות גדולת ה', בטבע או בשבירתו.

פרק עשרים ואחד: ההוכחה לנכונות נבואת נביא | שה

הוכחת צדקת הנבואה על ידי אות ונס. אימות שאר הנבואות לרמב"ם, מתוך דין שנקבע בתורת משה. חולשת ההוכחה באמצעות מופתים, להווה ולעתיד. אותות הנביאים - הגדת עתידות, לא שבירת הטבע. לדעת הרמב"ן אותות הנביאים מוכיחים את העקרון עליו מבוססת הנבואה - רצונו המתחדש של הבורא, השגחתו ובריאתו המתחדשת של העולם.

פרק עשרים ושניים: גדר וטעם איסור "בל תוסיף" | שיח

פולמוס הלנת המת, בין שומרי המסורת למשכילים. התכתבות מהר"ץ חיות והחתם סופר. חדש אסור מן התורה. יחס החתם סופר למהר"ץ חיות. 'טוב להעלות האיסור' או חשש בל תוסיף? התנגשות בל תוסיף עם חובת עשיית משמרת ותקנת תקנות. שיטות הראשונים ביישוב הסתירה. לרמב"ם מטרה אחת בשני הדינים - אמצעים לשמירת שלמות התורה. לחינוך ועוד, בל תוסיף נובע ישירות משלמות התורה. לרמב"ם במקום צורך ודור שפל מפנה 'בל תוסיף' מקומו בפני דין משמרת. לדעת מהר"ץ חיות 'בל תוסיף' נוהג תמיד, בשל שלמות התורה. איסור 'בל תוסיף' בבדיית מצווה חדשה לדעת הרמב"ן והרמב"ם, ולשיטתם. לרמב"ן כל מנהיג זוכה להשגחה ושייך באיסור בל תוסיף. החרגת תקנת קריאת המגילה על ידי נבואה.

פרק עשרים ושלושה: הוראת זקן ממרא בדברי סופרים | שמ

דעות התנאים במצוות בהן נוהג דין זקן ממרא. לדעת הרמב"ם נוהג גם במצוות דרבנן. קושיות הרמב"ן על הרמב"ם בשורש זה. יישוב דעת הרמב"ם. דין זקן ממרא בדרבנן - בשל עיסוקו של היחיד ב'עיון החלקי', תקנות הנוגעות לצורך שעה. בדאורייתא בשל היותו מקל בדבר האסור מן התורה. בדרבנן גם כשמורה לחומרא. בשניהם הפגיעה בשלמות התורה. לרמב"ן דין זקן ממרא משום היותו חולק על דברי חכמי דורו, האמיתיים.

פרק עשרים וארבעה: הפקר בית דין הפקר, קניין דרבנן | שג

אם קניין דרבנן מועיל לדאורייתא: מכירת חמץ באגב, קניית מצות במשיכה, זכיית קטן בלולב. תליית האחרונים בדין הפקר בית דין. שני מקורות דין הפקר בית דין, תליית הרשב"א דין הקנאה. לדעת הרמב"ם הפקר ב"ד מועיל להקנות, ועם זאת קניין דרבנן אינו מועיל לדאורייתא. הפקר בית דין מתחדש בכל דור ואינו דומה לדאורייתא, ולכן אין צורך להפקיע את כוחו. קניין דרבנן מועיל לדורות, ואם היה מועיל מדאורייתא היתה בכך פגיעה בשלמות התורה. שתי שיטות בנוסח הפרוזבול ושני גדרים בפעולתו. לרמב"ם רק פרוזבול מהווה תקנה לדורות. לרמב"ן הפקר ב"ד מכח דינא דמלכותא.

פרק עשרים וחמישה: מצוות שקודם מתן תורה | שסה

לרמב"ם מצוות שקודם מתן תורה אינן מחייבות. אנחנו הולכים אחר ציווי סיני. אם למדים מקודם מתן תורה. ייחודיות נבואת משה. חיוב האומות בתורה מכוח מתן תורה. עונש גוי המחדש דת. תפילה כנגד תמידיו. השמטת איסור קריאת אברהם 'אברם'. הראשונים החולקים על הרמב"ם. דעת הרמב"ן.

פרק עשרים וששה: חיוב בני נח ב"דינים" | שפ

חיוב בני נח בדינים - לרמב"ם רק מינוי דינים, לרמב"ן כל מצוות שבין אדם לחבירו. עשה ולא תעשה

בדינים. בן נח העושה מצוות מהכרע הדעת. תורת ישראל מורשה נצחית, תורת האומות חלקית. גם אחרי אישוש ועדות משה רבינו נותרת החלקיות המאפיינת אותה. לרמב"ן מצוות בני נח מקיפות את דרישת ה' מהם. מצוות בני נח שכליות, הדעת מחייבת אותן. צו השכל לחיים מוסריים. התאמתות התורה לבני ישראל – משה רבינו הביא את בני ישראל להשגה ודבקות בערכי התורה.

פרק עשרים ושבעה: גדרו של נסיון ושאלת ההתחשבות בניסים | שצז

מחלוקת רב חפני גאון ורב האי אם נעשים ניסים לצדיקי הדורות שאינם נביאים. דעת הרמב"ם שאין ה' מנסה את הצדיק אלא להודיע את שיש לעשות. לדעת הרמב"ן ה' מעמיד במבחן את הצדיקים, ולמען לא יינזקו – מעמיד רק את שיעמדו בנסיון. ידיעת אנוש שעתיד לעמוד בנסיון מפריעה לבחירה, והנסיון חוזר לשמש מבחן בזכות האפשרות לנס שיציל אותו מלחטא. מחלוקות בתלמודים אודות ניסים לשאינם נביאים: בשאלת הנופל למים שאין להם סוף, עגלה ערופה, גירושין, שומרים וחכירת קרקע.

פרק עשרים ושמונה: אמירת הלל וברכה על הנס ותפילה עליו | תי

לרמב"ן ההלל הודיה על הנס ולא מדיני שמחת המועדים. ראיות לדברי הרמב"ן. לדעת הרמב"ם הלל במועדים רק מדרבנן, ככל תקנות נביאים, והלל על נס אינו מדין קריאה אלא מדין שירה, ורק בליל הסדר. דעות הראשונים המרחיבות והמצמצמות באמירת הלל על נס יחיד. פולמוס אמירת הלל ביום העצמאות. מי יכול לדמות נס לנס. נוסח 'על הנסים' במועדים והתפתחותו. פירושי 'על נסין' שבכל יום עמנו'. שיטת השאלות: ברכה על הנס בזמנו, בהגעה לזמנו ובהגעה למקומו. גדר ברכת שעשה ניסים על היום או על הנס. זמן ברכת שעשה ניסים בפורים המשולש. טעמי איסור התפילה על הנס. רק השלמים זכאים לנסים: על ידי השלמות השכלית, שלמות הנפש וכוליותה, שימושי שמות או כח התורה. שיטות הראשונים המצמצמות והמרחיבות בברכה על ראית מקום נס שאינו חורג מדרך הטבע. כל נס אצל יחיד גדול הוא.

פרק עשרים ותשעה: מטרת התורה, הגשמה, תארי ה' וקיום 'והלכת בדרכיו' | תלא

לדעת הרמב"ם מצוות האמונה מהוות שורש לשאר המצוות ותכלית כולן. תכלית האדם בשלמותו השכלית. תכליות התורה השונות לדעת הרמב"ן: תיקון האדם, ייחוד ספירות והשראת השכינה. שלמות האדם על ידי עשיית המצוות. פולמוס קנדיאה על שלמות האדם והגלגול. לדעת הרמב"ם מקבלי ביטויי ההגשמה כפשוטם כופרים ביסודות התורה, ולא ניתן לקבלם כמצויים בדרך להשגה שלמה. לדעת הרמב"ד והרמב"ן אין בכך כפירה ביסוד התורה. חשיבות חינוך ההמון במשנת הרמב"ם, וחוסר האפשרות לחנכו לעיונים דקים. שלילת התארים במשנת הרמב"ם, וקבלתה כחיוב ביחס לספירות לדעת המקובלים. מסעיפי שלילת התארים – שלילת ההיפעלות והרצון המשתנה. 'והלכת בדרכיו' לדעת הרמב"ם, בתארי הפעולה – מידות טובות, ובתארי השלילה – ללא היפעלות. דעת הרמב"ן ב'והלכת בדרכיו' – בין האדם לבין עצמו. התייחסותו הנחרצת והשלילית של הרמב"ם אל מרבי התארים בתפילה. דעות הראשונים החולקים עליו.

פרק שלושים: חשיבות מנין תרי"ג המצוות | תנד

עיסוק הרמב"ם בספר המצוות במסגרת שאר מפעליו הספרותיים. ההשלכות ההלכתיות מהעיסוק במניין המצוות. המצוות כקטגוריות מארגנות, לא רק כאמצעי לכתיבת משנה תורה, אלא גם כחלק מדיעת התורה. העיסוק בשרשים ותורמות ליסודות היהדות. דעת הרמב"ן על החשיבות השולית של מניין המצוות. השתקפות המחלוקת בשיטות האחרונים.

בפתח השער

יתברך האל וישתבח האדון, אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו תורת אמת, וברוב חסדיו האיר עינינו בתורתו בחיבורי קדמונינו הראשונים, המיישרים דרך וסוללים מסילה בהבנת עומק דברי התורה. כל ההוגה בדבריהם וחוזר למשמש ולדקדק בלשונוניהם מוצא בהם טעם, ו'נוצר תאנה יאכל פריה', כמו שאמרו חכמים (עירובין נד:). מה תאנה זו כל זמן שאדם ממשמש בה מוצא בה תאנים, אף דברי תורה כל זמן שאדם הוגה בהן מוצא בהן טעם.

בין רבותינו הראשונים כמלאכים התבצר מקום מיוחד למורינו הרמב"ם, אשר כבר בדורות הראשונים רוממו ערכו והמליצו עליו "ממשה עד משה לא קם כמשה" (ר' יצחק אבן לטיף, הקדמה לשער השמים, כ"י, דף 17 ע"א; וראו אלפא ביתא קדמיתא, עמ' 610-606, שם נאספו המקורות הקדומים למאמר זה), וזו לשון רבינו אהרן בן רבנו משולם מלוניל באגרתו לרבינו הרמ"ה:

כי אמנם מימות רבינא ורב אשי, לא קם עוד בישראל כמשה, להפליא עוז ולהגדיל תושיה, וגדולים מעשיו ממעשה ר' חייא, כי הקים עדות ביעקב ותורה שם בישראל בשכלו ומדעו, אשר לא תשכח מפי זרעו (כתאב אלרסאיל, פאריס תרל"א, עמ' ל). ומהרצ"ח כותב בפתיחת מאמרו תפארת למשה (בתוך עטרת צבי):

ומה לנו להאריך בשבח הרמב"ם וספריו... יספיקו דברי רד"ק ודברי ראש גולה מדמשק, נדפס בסוף ספר מנחת קנאות, לר' אבא מרי, ומכתב בדרשי בתשובות הרשב"א, סימן תיח, ובסוף ספר מלחמת חובה, לרשב"ש בן התשב"ץ, איך ספרו מגדולת הרמב"ם ומקדושת ספריו, וכלם ענו ואמרו בפה אחד שמה, כי היה אחרון הגאונים בזמן וראשון במעלה ובכל מדה נכונה. ובצדק נוכל להמליץ עליו ממה ועד משה לא קם כמשה.

* * *

בחיבורים רבים האיר הרמב"ם את עיני ישראל. במשנה תורה הראה את ידו החזקה בקיבוץ "כל דיני התורה ומשפטיה עד שלא יהיה דבר חסר ממנו", עד שהוא "כולל כל דיני תורת משה רבנו מה שצריך בזמן הגלות ומה שאיננו צריך"; בפירוש המשנה כלל "פירוש כל המשנה" עם קיצור "באור ענין הלכה הלכה מן המשנה"; באגרותיו ותשובותיו הנהיג עדות ישראל לתפוצותיהם; ובמורה נבוכים העמיד את יסודות

האמונה על תשתית איתנה. בין חיבוריו מתייחד ספר המצוות בהיותו, כעדות הרמב"ם בהקדמתו לספר, מבוא ליסודות עליהם השתית את חיבורו "משנה תורה", במנותו את המצוות לסדריהן ומיניהן, עליהן מבוססות כל ההלכות בספר הפסק שלו. בשל עניינו של ספר המצוות, כספר הקדמה ומבוא לכלל הלכות התורה, ראו בו גדולי הדורות ספר יסוד לכניסה לעולם העיון האמיתי בגמרא. כך כותב הרשב"ץ בהקדמת ספרו זוהר הרקיע:

והנה אלה שני הספרים [ספר המצוות לרמב"ם והשגות הרמב"ן] הם חמודים מזהב, כל אחד מהם הראה בו כחו ומעשה תקפו וגבורתו בבקיאות התלמוד וכי היה בפניהם כשולחן ערוך, ואני בינותי בספרים ההם וראיתים נותנים לפתאים ערמה, ומי הוא חכם בעיניו ובקי בתלמוד בראותו הספרים ההם יראה בעיניו ולבבו יבין, כי ידיעתו קודם ראותו אותם, כגרגיר חרדל בים הגדול כנגד מה שידע אחרי קריאתו אותם. וכל שכן אם יעמיק העיון בכל אותם הלכות שהביא כל אחד מהם בספרו במקומותיהם בתלמוד ובשאר המקומות אשר מהם הוציאו, יראה עצמו כאילו הוא בריה חדשה עקב תהיה רוח אחרת עמו מהרוח הנאצל עליו מהרוח אשר עליהם, ויחשוב עצמו ראוי להמנות עם היושבים בשבת תחכמוני, ישאל וישיבוהו וישאלוהו וישיב, אשריהם ואשרי מי שזכה לשמוע תורה מפייהם... וכך כותב בעל מגילת אסתר, בהקדמת פירושו לספר המצוות לרמב"ם:

מימי חרפי נתתי אל לבי לדרוש ולתור בעיון התלמוד, לדעת אי זה מקום בינה ואיזו היא דרך ישרה שיבור בה האדם לרדת לסוף דעתה של הלכה. וימים רבים נסתרה מעיני ולא ידעתי מקומה איה. ואמנם עם כל זה לא נטיתי לבי מלשקוד על דלותותיו ומהתפרק בפנותיו, מששתי מקצת כליו, יגעתי ומצאתי מעט מזער ולא חסרתי ממנו אפילו ככלב המלקק מן הים. ובחשבי אחרי כן בגודל חכמת דרכי התלמוד ועומק מהלכיו ראיתי כי כל מה שקניתי הבל הבלים הוא אין בו ממש. כי רבו משערו ראשי דרכים וכללים שיצטרך האדם לדעת על נכון להבנת סוגיות ובעיות תירוצים והויות מהדרכים אשר דרכו בהם חכמי המשנה וגם חכמי הגמרא... ואז אמרתי איך אפשר כי אחרי הערכת שלחן עם בשר וסכין אין לי לאכול. ובכן חשבתי כי זה לא היה רק מרוע הסדר ומקלקול הדרך אשר דרכתי בעיון התלמוד, לבלתי עיין בראשונה בדרכי מחברי המשנה והתלמוד לדעת דרכיהם ולהבין ארוחותיהם, כאשר בארם בספר בעל הכריתות וגם בעל הליכות עולם התומך ידו. וגם רש"י פירשם במקומות מפוזרים בתלמוד. ומאז חושבי כי זאת היתה סבת קצור ידיעתי והבנתי בתלמוד, קריתי שניתי גם שלשתי שני הספרים האלה, רצוני הכריתות וההליכות עולם, ובכן התחילו להפקח עיני העורות ולראות קצת במאורות התורה והמצוה החקוקה בתלמוד.

ואמנם עם כל זה גם הלום ראיתי כי בשני ספרים אלה לא יוכל האדם להשיג כל העמוקות מדרכי התלמוד כי יש דרכים רבים סתומים וחתומים אשר לא נתפרשו בספריהם. אבל תשלום כלליהם ופשטיהם ראיתי שמתבארים מתוך דברי שני המאורות הגדולים הרב המובהק החכם הכולל הרמב"ם ז"ל בשרשיו והרב המקובל הקדוש הרמב"ן ז"ל בהשגותיו. כי הנה הרב כאשר בא למנות התרי"ג מצות הקדים י"ד שרשים בספר מצוות קטן שלו ובם נתן כללים כוללים על התלמוד. פיו הפיק פנינים ומרגליות, וכמגדל דוד בנוי לתלפיות, וגנה לנו דעת בעל הלכות גדולות וזולתו אשר נסתרה מהם דרכם במנותם המצוות... והנה אשר יעיין בשני ספרים האלה, רצוני מהרב ומהרמב"ן, לבבו יבין ושב להיות בריה חדשה מאשר היה בראשונה בידיעת דרכי התלמוד.

וכיוצא בדבר נמסר מפי הגרי"מ פיינשטיין זצוק"ל, שאמר לו חותנו, מרן הגרי"ז הלוי מבריסק, ש"נעשה למדן מספר המצוות לרמב"ם" (מפי צמ"ס הר"ר יעקב דוד הכהן שליט"א).

* * *

למרות ריבוי הפנים שבחיבוריו השונים של הרמב"ם, מקובל עלינו ומבורר בידינו דבר רבי מאיר שמחה הכהן, בספרו משך חכמה (פרשת יתרו, כ, ד), המשמש אבן פינה לדרכנו בחיבור זה:

כי דרכו נשגבה, וכבר אמרתי כי דברי רבינו בכל ספריו ביד (החזקה), במורה ובפירוש המשניות - רוח אחת בהם.

דבר זה מגמתו להתפלמס עם הדעה הרווחת בחוגי המחקר, לפיה יש לחלק בין דברי הרמב"ם בחיבוריו השונים על פי ענינם, קהל יעדם ותאריך חיבורם. גישה זו תואמת לעקרונות היסוד של המחקר, המקדים את הבירור הכרונולוגי והטקסטואלי לבירור המהותי והתוכני, ובמקרים רבים יש בכך משום ויתור מראש על ההעמקה במהות ובתוכן, העמקה המאפשרת למצוא את המשותף הסמוי מן העין השטחית. המשך חכמה מלמד את הדרך הנכונה לעיון בדברי הרמב"ם, מתוך אחדותם של חיבוריו, כי רוח אחת בכולם.

על פי דרך זו, הרואה את האחדות בכל חיבורי הרמב"ם, בולט מקומו הייחודי של ספר המצוות, בהיותו משמש גשר ומעבר בין חיבורי המחשבה של הרמב"ם (מורה נבוכים, שמונה פרקים והאגרות), לספרי ההלכה (פירוש המשנה ומשנה תורה). בחלק השורשים של ספר המצוות מייסד הרמב"ם את דרכו בהלכה על פי עקרונות מוקדמים, המיוסדים על דרכו במחשבה, ועל כן החפץ לרדת לעומק דברי רבינו בכלל חיבוריו, על

הרוח האחת אשר בכולן, יעמיק בספר המצוות ותעלה בידו משנה סדורה ובהירה של דעתו, מיסודותיה הראשונים ועד פרטי הלכותיה.

הרמב"ן, בר פלוגתתו של הרמב"ם, דומה לו בהיותו מרא דכולא תלמודא ואשר חיבוריו מתפרסים על פני מרחב מקצועות התורה: במחשבה כפירושו לתורה, בפירוש התלמוד ובהלכה. אף הוא חלק על רבינו ביסודות שבספר המצוות, הן בשרשים והן במצוות רבות פרטיות. עיון והעמקה במחלוקות שביניהם בספר המצוות, מובילים מצד אחד למציאת שורשי המחלוקות במחלוקות שביניהם בעולם המחשבה, ומצד שני, להשתלשלות המחלוקות לעולם ההלכה.

זהו עקרון היסוד העומד בבסיס החיבור שלפנינו: העמקה במחלוקות הרמב"ם והרמב"ן בספר המצוות, מתוך חיפוש ובקשת יסודותיהן במורה נבוכים, האגרות וההקדמות, ופירוש הרמב"ן לתורה ושאר חיבוריו במחשבה ובקבלה, והתחקות אחר השתלשלות חילוקי הדעות ביניהם בעולם ההלכה.

ככל הנראה אינני הראשון לצעוד בדרך זו. בספר "בין חדש וישן", בו מסופרים תולדות חייו של פרופ' אהרן קירשנבאום, מסופר אודות הגאון רבי יעקב קמינצקי, ממקימי עולה של תורה כאן, בארה"ב:

סיפר לי הרב קמינצקי על ספר אחד שחיבר והלך לאיבוד. ומעשה שהיה כך היה: השמים היו מתקדרים בליטא, והוא חיפש דרכים לעזוב. אז הוא חיבר ספר שבו הוא מיישב הרבה קושיות ישיבתיות על הרמב"ם על ידי זיקה ל"מורה נבוכים"; כלומר עיון ב"מורה נבוכים" שימש לו יסוד בהבנת הרמב"ם ב"משנה תורה". המטרה הייתה לשלוח את הספר לאחד מרבני ארץ ישראל, כדי שהלה יסכים לסדר לו רבנות בארץ ישראל. אלא שאשטו שלחה את הספר בדואר פשוט ואבדו עקבותיו.

אם תמצוי לומר, ספר זה מהווה ניסיון לשחזר את הספר האבוד, ולפחות לצעוד בדרך שהתווה ר' יעקב קמינצקי, בדגש על היות ספר המצוות חוליה מקשרת בין מורה הנבוכים למשנה תורה, וכאמור.

* * *

הנחת-מוצא זו, לפיה יסודות "ספר המצוות" מושתתים על שיטת הרמב"ם ב"מורה נבוכים", מביאה לידי צורך בהבהרת שאלה: "מורה הנבוכים" מלמד וחוזר ומלמד שדרך החיים המקרבת את האדם לקונו היא דרך ההתבוננות השכלית (ח"א פ"ח, פנ"ד, ח"ג פנ"א). בכך מאמץ הרמב"ם את המסורת הפילוסופית העתיקה, המופיעה לראשונה בפירוש ובכתב בכתבי אפלטון ואריסטו, והרואה בהתבוננות את דרך החיים המביאה להידמות לה' (ראה ק' פרנקל, 'מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של

דלאלה' אלחאירין למורה נבוכים', ירושלים תשס"ח, עמ' 3-4, והערות 13-14). כיצד ניתן לטעון שעקרונות אלו הם העומדים בתשתית ספר המצוות, העוסק בתורת משה רבינו ומבהיר את עקרונותיו?

פרטים שונים של שאלה זו נידונים בגוף הספר (ראה בעיקר חלק ב, עמ' קכח-קלא; רמג-רמה, ועוד). אך כאן המקום לעסוק בשאלה ממבט כולל ולהבהיר את עמדתו של הרמב"ם אודות הקשר ואולי הזהות של תורת משה עם הפילוסופיה. אין הכרח להניח שלדעת הרמב"ם התורה מצטמצמת לכדי פילוסופיה, אך בהחלט ניתן לראות שלדעתו הפילוסופיה הנכונה מונחת בתשתית התורה; מטרותיה של התורה זהות לפחות בחלקן למטרותיה של הפילוסופיה העתיקה; ויתרה מזו – מקורה של הפילוסופיה העתיקה הוא בתורת משה רבינו.

את מטרותיה של התורה מגדיר הרמב"ם בדייקנות ובפירוט במורה נבוכים (ח"ג פכ"ז):

כוונת כל התורה שני דברים, והם תקינות הנפש ותקינות הגוף. תקינות הנפש תהיה בכך שתושגנה להמון דעות נכונות כפי יכולתם... תקינות הגוף תהיה בתקינות מצבי חיהם אלה עם אלה. עניין זה ישלם בשני דברים: אחד מהם, שיבוטל העושיק שהם עושיקים זה את זה, והוא שלא יותר לכל איש מן האנשים לעשות מה שהוא רוצה ומה שיש לאל ידו לעשות, אלא יכפוהו לעשות מה שמועיל לכול; והשני, שיקנו לכל איש מידות המועילות בחיי היחד, כדי שהמדינה תהיה הרמונית.

דברים אלו עומדים בניגוד לגישות אחרות, הרואות את תכלית התורה ומצוותיה בתחומים אחרים. לדעת המקובלים, לדוגמה, מטרת התורה לייחד ולזווג את הספירות העליונות ולאפשר את ירידת השפע לעולם התחתון ללא מניעות. לדעת הוגים אחרים אין לחפש כלל אחר תכלית למצוות, ואין לקיימן אלא מתוך קבלת עול וקיום רצונו של ה'. לדעת הרמב"ם, למרות שרצונו של ה' אכן נשגב מידיעתנו ואין טעמי המצוות הידועים לנו נתפסים כסיבות לקיום המצוות (ראה על כך להלן, כך שני שורש חמישי), מכל מקום אין בכך כדי למנוע את הקביעה הכללית, המתווה את כוונת כל התורה ומטרתה בתיקון הנפש ותיקון הגוף. הרמב"ם מוסיף ומדגיש שהמצוות כולן מובילות ומכוונות למטרות אלו (ח"ג פל"א):

כל מצוה משש מאות ושלוש-עשרה מצוות אלה באה או לתת דעה נכונה או להסיר דעה פסולה, או לתת משפט צדק, או להסיר עשק או לחנך למידה טובה, או להזהיר מפני מידה גרועה. הכול תלוי בשלושה דברים, בדעות, במידות ובמעשי הנהגת המדינה.

אין יוצאת מן הכלל – כל מצוה ומצוה מתרי"ג המצוות מובילה לאחת מהמטרות הללו. מטרות אלו, תקינות הנפש ותקינות הגוף, הם התנאים המאפשרים לאדם להתקרב לה'

בדרך ההתבוננות השכלית. כאשר אלו תקינים, יכול האדם להגיע לשלמותו האחרונה, שהיא ההתבוננות השכלית (ח"ג פכ"ז):

ושלמותו האחרונה היא שייעשה "מדבר" בפעל, כלומר, שיהיה לו שכל בפעל בכך שידע את כל מה שביכולת האדם לדעת על כל הנמצאים כולם בהתאם לשלמותו האחרונה. ברור שבשלמות אחרונה זאת אין מעשים ולא מידות, אלא היא דעות בלבד, שהעיון הביא אליהן והחקירה חייבה אותן. ברור גם כן שלא ניתן להשיג את השלמות האחרונה הנעלה הזאת אלא לאחר השגת השלמות הראשונה, כי האדם אינו יכול לתפוש מושכל אפילו אם הוסבר לו, כל שכן שיתעורר לזאת מעצמו, בשעה שיש לו כאב או רעב חזק או צמא או חום או קור חזק. אלא רק לאחר השגת השלמות הראשונה אפשר להשיג את השלמות האחרונה, שהיא נכבדה יותר בלי ספק, והיא - ולא משהו אחר - הסיבה לקיום הנצחי.

לכן התורה האמיתית, אשר ביארנו שהיא אחת ואין בלתה, והיא תורת משה רבנו, באה רק ללמד אותנו את שתי השלמויות גם יחד, כלומר, תקינות מצבי בני-אדם אלה עם אלה על-ידי ביטול העושק (שבני-אדם עושקים) זה את זה, ועל-ידי סיגול מידות טובות ומעולות, כדי שאפשר יהיה לאנשי הארץ להתקיים ולהתמיד בסדר אחד, כדי שכל אחד מהם יגיע לשלמותו הראשונה, ותקינות האמונות ומתן דעות נכונות שבהן תושג השלמות האחרונה.

התורה מדברת מפורשות על שתי השלמויות האלה ומודיעה לנו שתכלית התורה כולה היא השגת שתי השלמויות האלה. הוא יתעלה אמר: "ויצונו ה' אלהינו לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלהינו לטוב לנו כל הימים לחיתנו כהיום הזה" (דברים ו, כד). הוא הקדים כאן את השלמות האחרונה בהתאם לכבודה, כמו שהבהרנו שהיא התכלית האחרונה. זהו שאמר: לטוב לנו כל הימים. יודע אתה את דבריהם (של החכמים) ז"ל כפירוש לדבריו יתעלה למען ייטב לך והארכת ימים (שם כב, ז). הם אמרו (תנחומא ויקרא ח, קידושין לט:): למען ייטב לך - לעולם שכלו טוב; והארכת ימים - לעולם שכלו ארוך. כן גם כאן דבריו לטוב לנו כל הימים כוונתם לאותו עניין עצמו, כלומר, השגת עולם שכלו טוב וארוך, והוא הקיום הנצחי. ודברו לחיותנו כהיום הזה הוא הקיום הגופני הראשון הזה הנמשך תקופה כלשהי ואשר לא יהיה מסודר אלא בהתאגדות מדינית, כמו שהבהרנו.

השלמות האחרונה אינה בתחום המעשים והמידות אלא בתחום הדעות. וכיון שהתורה מכוונת ומובילה בסופו של דבר אל השלמות האחרונה, נמצא שתכלית התורה אינה בתיקון הגוף אלא בתיקון הנפש והדעות. אך מאחר והאדם הוא "מדיני" בטבעו, ואינו יכול לספק את צרכיו החומריים לבדו, הרי הוא נדרש להתאגד בחברה שאנשיה

מספקים אלו את צרכיהם של אלו. לשם כך נחוצה הרמוניה בין חברי הקהילה, ולכן מורה התורה על כל המצוות שבין אדם לחבירו, שתכליתן להסדיר את ענייני הגוף ולהבטיח שלום ושלווה, הנחוצים לשם תיקון הנפש. כשדעתו של אדם שקטה, פנוי הוא לעסוק בדעות האמיתיות, אותן מוסיפה התורה ומלמדת במסגרת תיקון הנפש. את דבריו אלו תומך הרמב"ם הן מפסוקי התורה והן מדברי חז"ל.

התורה מלמדת את הדעות האמיתיות בדרך קבלה ומסורת בלבד, אך לא מסתפקת בכך, אלא מצווה לאהבה את ה', כלומר – להגיע להשגה עצמית בה' בדרך ההתבוננות. לשם כך חובה להקדים את ההתבוננות וההשגה במציאות בכללותה וללמוד את כל החכמות העוסקות בכך – "אין מנוס למבקש את השלמות האנושית מלהתאמן תחילה במקצוע ההיגיון, אחר-כך במתמטיקה, לפי הסדר, אחרי-כן במדעי הטבע, ולאחר זאת במטפיסיקה" (ח"א פל"ד). אחרי הקדמות רבות אלו, מתאפשרת ההתבוננות במציאות ה', שהיא התכלית האחרונה (ח"ג פכ"ח):

מן הדברים שחייב אתה לשים לבך אליהם הוא שתדע שהתורה ציינה את תכליתן של הדעות הנכונות, אשר בהן מושגת השלמות האחרונה, וקראה להאמין בהן בצורה כוללת. והן מציאות האל יתעלה, ייחודו, ידיעתו, יכולתו, רצונו וקדמותו. אלה כולן תכליות אחרונות אשר אינן מתבררות בפירוט ובאופן מוגדר אלא לאחר הכרת דעות רבות... שאר הדעות הנכונות על כל המציאות הזאת, שהן החוכמות העיוניות כולן על מיניהן הרבים, אשר על-פיהן נכונות דעות אלה אשר הן התכלית האחרונה – הרי אף שהתורה לא קראה אליהן במפורש, כפי שקראה אל ההן, היא קראה אליהן בצורה כוללת. זה הוא שאמר: "לאהבה את ה'" (דברים יא, יג). והרי אתה יודע איזו הדגשה מופיעה באשר לאהבה: "בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך" (שם ו, ה). כבר ביארנו במשנה תורה שהאהבה הזאת לא תיכון אלא בהשגת המציאות כולה כפי שהיא והתבוננות בחוכמה שבה.

על פי מטרה זו של התורה ומצוותיה, להביא לתכלית אחרונה זו של השגה שכלית, מוגדר עניינם של שאר פרטי עבודת ה' (ח"ג פנ"א):

דע שכל המעשים האלה של עבודת ה', כגון קריאת התורה, התפילה ועשיית שאר המצוות אין מטרתם אלא שתרגיל עצמך לעסוק בצווייו יתעלה, ולא תעסוק בענייני העולם הזה, כאילו אתה עוסק בו יתעלה ולא בזולתו.

כך מתאר הרמב"ם היררכיה ברורה בין המצוות. קריאת התורה, התפילה ושאר המצוות, אין מטרתן אלא להרגיל את האדם להתבוננות השכלית. המצוות שבין אדם לחבירו אינן מכוונות אלא לתיקון הגוף, שאינו אלא תנאי המאפשר את ההתבוננות השכלית. המטרה האחרונה של התורה היא ההתבוננות השכלית, שהתורה אינה מלמדת אותה לפרטיה אלא מוסרת את תכניה בדרך קבלה ומסורת בלבד, ומצווה לעסוק בה, איש

איש לפי כושר השגתו, אחרי הקדמת לימוד כל שאר המדעים העוסקים בעולם ובמה שמעבר לו.

האם ניתן לומר לפי האמור, שלדעת הרמב"ם התורה היא "דת פילוסופית"? (וראו כוזרי מאמר ראשון סי' ג). התשובה ככל הנראה שלילית. לדעת הרמב"ם התורה אכן כוללת את עקרונות הפילוסופיה העתיקה, הרואה את דרך החיים הראויה בהתבוננות השכלית במציאות ה' הבאה אחרי ההתבוננות במציאות כולה. אך התורה מכוונת למדרגה גבוהה יותר ממדרגת הפילוסוף. מטרתה של התורה היא מדרגת הנביאים, שיש בה שלמות גבוהה יותר (ח"ג פנ"א):

כאשר תשלים את הפיסיקה ותבין את המטפיסיקה, נכנסת אל המלך אל החצר הפנימית (יחזקאל מד, כא) ותהיה עמו בבית אחד. זאת היא דרגת החכמים. והם שונים מבחינת השלמות. המפעילים את מחשבתם, לאחר שהגיעו לשלמות, במטפיסיקה, ונוטים כל-כולם כלפי האל יתגדל ויתרומם, ונמנעים ממה שזולתו, ומפנים את כל פעולות שכלם להתבונן בנמצאים להביא מהם ראיות עליו [יתעלה] כדי שידעו את הנהגתו אותם בכל אופן אפשרי - הם הניצבים במושב המלך. זאת היא דרגת הנביאים. יש מהם מי שמגיע מתוך השגתו הגדולה והימנעותו מכל מה שזולת האל יתעלה לידי כך שנאמר עליו "ויהי שם עם ה'" (שמות לד, כח), שואל ונענה, מדבר ודיבור מופנה אליו באותו מעמד קדוש. מרוב שמחתו במה שהשיג לחם לא אכל ומים לא שתה (שם), שכן השכל התחזק עד כדי שהושבת כל כוח גס בגוף, כלומר, מיני חוש המישוש. אך יש נביאים שרק רואים. מהם הרואים מקרוב, ומהם הרואים מרחוק: "מרחוק ה' נראה לי" (ירמיה לא, ב).

מדרגת "החכמים", הפילוסופים, היא גבוהה מאוד; בהשלימם את הבנת המטפיסיקה הם נמצאים כביכול עם המלך בבית אחד. אך מדרגת הנביאים גבוהה יותר, ואינה השגה שכלית בלבד, אלא פעילות קבועה ורגשית של דבקות בהתבוננות במציאות ה'. אין מדובר בידיעה של תכנים מסוימים בלבד, ידיעה פרופוזיציונלית המתייחסת לטענות והיגדים מסוימים, "ידיעה של" דבר מסוים. מדובר בידיעה את ה', ידיעה שיש בה חיבור ודבקות של היודע עם הידוע. אין זו ידיעת תוכן, אלא אירוע של השגה ודבקות, בה מתקיימת זיקה מורכבת בין האמונה לחוויה. לכך מכוונים דבריו בסוף ספר המדע (תשובה פ"י ה"ג), על אהבת ה' בה שוגה האוהב תמיד (לנושא זה יוחד פרק עשרים בספר).

גם מדרגת הנבואה, שהיא המדרגה העליונה אליה מדריכה התורה, יסודה בהתבוננות שכלית במציאות ה' כדרךם של "חכמים". ההבדל בין "אוהב החכמה" - הפילוסוף - לנביא, הוא ההבדל שבין האהבה לתשוקה: "הרי יודע אתה את ההבדל בין

אוהב וחושק, כי האהבה המופלגת עד שלא נותרת מחשבה על דבר אחר זולת האהוב הזה היא החשק" (ח"ג פנ"א).

אין תימה, מעתה, שעקרונות היסוד הפילוסופיים הם העומדים בתשתית ספר המצוות. הרי מטרותיה של הפילוסופיה הן הן מטרותיה של התורה; יתרונה של התורה הוא בכך שאת אותה השגת-ה' שהפילוסופיה מורה לאהוב, התורה מדריכה לכדי חשק ודבקות.

מכך, ככל הנראה, נובעת אמונתו של הרמב"ם בהנחה לפיה קדמות החכמה היא בתורת ישראל, ועוד בטרם היתה פילוסופיה יוונית כבר הופיעה הפילוסופיה במסורות בעל פה או בכתב אצל חכמי ישראל, וכדלהלן.

טענה עתיקה זו, לפיה היתה פילוסופיה יהודית קדומה, ימיה כימי המפגש של היהדות עם התרבות ההלניסטית. יוספוס פלאוויוס, ובשמו העברי יוסף בן מתתיהו, מוסר באריכות בספרו "נגד אפיון" (מאמר א אות כב. הציונים להלן ע"פ מהדורת א' כשר) את אזכוריהם של היהודים בחיבורי חכמים יוונים שונים, בהם פיתגורס, ש"חיקה את דעות היהודים וסיגל אותן לעצמו" (עמ' לא), ואריסטו, שעל פיו עדות תלמידו קליארכוס, פגש יהודי פילוסוף שהעניק לו השכלה יותר משקיבל ממנו (עמ' לב).

הקאטאיוס מאבדירה, פילוסוף ואיש מעשה, שכתב חיבור על היהודים שקטעים ממנו מצוטטים בהמשך דברי יוסף בן מתתיהו, מספר אף הוא על עם היהודים שיצא ממצרים בעקבות מגיפת דבר שפרצה בה, נטל עמו את החכמות הרבות שהושגו על ידי המצרים, קיבל בדרכו את התורה שניתנה למשה מאת ה', והפיץ את החכמות לעמים השונים, ביניהם היוונים. הקאטאיוס מציג את האמונה היהודית כמונותאיזם טהור, שבעיני היוונים ביטא נטייה פילוסופית נעלה, משום שהיוונים עצמם לא הגיעו לרעיון המונותאיסטי אלא לאחר התפתחות רעיונית רבת שנים. הקאטאיוס מציג את האמונה היהודית כאמונה מופשטת וטהורה ברוחניותה, שאין בה אלילות והיא שונה במהותה מאמונותיהם הגשמיות של שאר העמים הפגאניים. אלוהיהם של היהודים מוצג אצלו כ"אל פילוסופי". גם את שיטת הממשל של משה רבינו זיהה עם המדינה המעולה נוסח אפלטון.

גם תאופרסטוס, מתלמידי אריסטו, שהיה פילוסוף וחוקר צמחים, מקדיש ליהודים דיון שחלקים ממנו שרדו בחיבורו של הנאו-פלטוני פורפיריוס, De abstinentia. תאופרסטוס מכנה את היהודים "עם פילוסופי", בין היתר משום שהם מקריבים קרבנות בעלי חיים לה', בלי לאכול אחר כך את בשרם. ביטויים נוספים לאופיים הפילוסופי של היהודים מוצא תאופרסטוס במנהגם לצום בימים שלפני החגים הדתיים

שלהם, בעובדה שהם מברכים את ה' במזמורים דתיים בלילות אלה, ובמנהגם להתבונן בכוכבים בשעה שהם מנהלים שיחות על אודות האלוהות.

מפורשים יותר דבריו של קלמנס מאלכסנדריה, ב־stromata (טו:15), המדגיש שחכמת היהודים קדמה לפילוסופים היווניים. דבריו פרנסו מחקרים ומאמרים רבים, שלא כאן מקום כינוסם, אך נכון לצטטם (מתוך ב' בר־כוכבא, 'מגסתנס על ה"פיסיקה" של היוונים, הברהמינים והיהודים', תרביץ ע (תשס"א) עמ' 152):

[את העובדה] שעם היהודים הוא העתיק ביותר לאין שיעור מכל [העמים] האלה, וגם שהפילוסופיה הכתובה הקיימת שלהם קדמה לפילוסופיה שאצל היוונים, מוכיח פילון הפיתגוראי באמצעות הרבה [ראיות], ולא [רק הוא] כי אם גם אריסטובולוס הפריפטטי, וכן עוד רבים אחרים [כך] שלא אכלה את הזמן במנותי [כל אחד ואחד] לפי שמו. [מבין אלה] מגסתנס, הסופר אשר חי [פעל] במחיצתו של סלארקוס ניקטור, כתב בצורה בהירה ביותר ב[ספר] השלישי של 'על ענייני הודו' [שלון] כדלקמן: 'ואולם כל [הדעות] שהובעו על ענייני הטבע [=הפיזיקה] אצל [היוונים] העתיקים נאמרים גם אצל ה"מתפלספים" מחוץ ליוון; ואלה בקרב היהודים על ידי הברכמנים [=הברהמינים], ואלה בסוריה הנקראים יהודים.

קלמנס וכן אוסביוס, שהעתיק את דבריו, תרמו להפצת הטענה שהפילוסופיה היהודית היא המקור לפילוסופיה של העמים האחרים, והיוונים בכללם. שנים רבות אחריהם, כותב בעל פירוש קהלת המיוחס לרב סעדיה גאון, במבואו לפירוש (עמ' קסד), שמחברו, שלמה המלך, כלל בו בקיצור וברמז כל דבר "מחלקי סוגי המדעים, התורניים וההנדסיים והפילוסופיים". רבי שבתאי דונולו בספרו תחכמוני (עמ' 123) טוען שבדיקתו העלתה "כי כל חכמת הכוכבים והמזלות מיוסדת בברייתא דשמואל הדורש, וגם ספרי חכמי העמים מסכימים עמה, אך סתם שמואל עד למאד את הספר שלו".

רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי (מאמר ב אות סו) מחזיק בגישה הקיצונית, לפיה היהדות היא המקור הישיר של כל החכמות המצויות בחיבורי חכמי יוון: "ומה תאמר בחכמת שלמה, וכבר דבר על כל החכמות בכח אלהי ושכלי וטבעי, והיו אנשי העולם באים אליו להעתיק חכמתו אל האומות עד מהודו, וכל החכמות הועתקו שרשיהן וכללם מאתנו אל הכשדים תחלה ואחר כך אל פרס ומדי ואחר כך אל יון ואחר כך אל רומי, ולאורך הזמן ורב המצועים לא נזכר בחכמות, שהם הועתקו מן העברים אך מן היונים והרומים".

דעתו של הרמב"ם אינה קיצונית כדעתו של רבי יהודה הלוי, ואין הוא מציין שמקורה של הפילוסופיה היוונית הוא ביהדות. אך לדעתו בידי חכמי ישראל הקדמונים היו חכמות רבות, בכל תחומי החכמה, והן אבדו והשתכחו במצוקות הזמן וצרות הגלויות, ולכן פענשו סודות התורה צריך להתבצע מתוך לימוד החכמות שבספרי

החכמה היוונית, שבהיותם אמיתיים הם תואמים לחכמה היהודית הקדומה. הרמב"ם מתייחס לנושא במספר מקומות בכתביו. העיקרי שבהם הוא במורה נבוכים (ח"א פ"א):

דע כי החוכמות הרבות שהיו בעדתנו לאימות הדברים האלה אבדו בגלל אורך הזמן, בגלל השתלטות האומות הבורות עלינו ומכיוון שדברים אלה לא היו מותרים לכל בני-אדם, כפי שהסברנו. מה שהותר לבני-אדם כולם לא היה אלא מה שכתוב במפורש בכתב-הקודש... שאין להעלות דבר מסתרי תורה אלה על ספר כך שיהיה מסור לבני-האדם. אלא הם היו נמסרים מיחידי סגולה ליחידי סגולה כפי שביארתי לך מדבריהם אין מוסרים סתרי תורה אלא ליועץ חכם חרשים [ונבון לחש]. זאת היא הסיבה שחייבה שעיקרים גדולים אלה נקטעו מעדתנו, באופן שלא תמצא אלא הערות מעטות ורמיזות המופיעות בתלמוד ובמדרשות. אלה הם גרגרית-תוך מועטים ועליהם קליפות רבות, באופן שבני-האדם נתעסקו באותן קליפות וחשבו שאין מתחתן תוך כלל.

דברי הרמב"ם מקדימים את הסברו לשיבושים שחלו בפילוסופיה בתקופת הגאונים, שעל פי דעת הרמב"ם הושפעה לרעה מהפילוסופיה המוסלמית. במבוא לחלק השלישי חוזר הרמב"ם בקצרה על רעיון זה, כשהוא עוסק בשאלת הצורך להעלים את סתרי התורה ולהימנע מלהעלותם על הכתב. מתוך הקשר זה כותב הרמב"ם:

זאת היא הסיבה לכך שידיעת דברים אלה נקטעה מן האומה כליל עד שלא נמצא ממנה לא מועט ולא הרבה. ראוי היה שכך ייעשה לה, כי היא עברה תמיד מפה לאוזן ולא נכתבה מעולם בספר.

הנחה זו, בדבר קדמות החכמה היהודית ואובדנה, הובילה את הרמב"ם למסקנה לפיה הפילוסופיה היוונית אינה זרה ליהדות השורשית, אלא מתאימה לה. הזרות-שלכאורה אינה אלא תוצאה מאותה שכחה, שהביאה לידי אימוץ דעות שגויות מאומות העולם שמסביב, וההרגל בדעות השגויות הוא שגרם למראית-עין של זרות ביחס לפילוסופיה, שהיא החכמה האמיתית. ואלו דבריו (ח"ב פ"א):

כבר הסברנו שדברים אלה כולם אינם סותרים דבר ממה שציינו נביאינו ונושאי תורתנו. כי אומתנו היא אומה מלומדת מושלמת, כפי שהבהיר יתעלה באמצעות המנהיג אשר הביא אותנו לידי שלמות ואמר "רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה" (דברים ד, ו). אולם כאשר רשעי האומות הבורות איבדו את מעלותינו הטובות והשמידו את דברי-החוכמה שלנו ואת יצירותינו, וקטלו את חכמינו עד שנעשינו בורים, כפי שאיים לעשות לנו בשל עוונותינו באומרו "ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבניו תסתתר" (ישעיה כט, יד), ואנו התערבנו בהם, עברו אלינו דעותיהם, כשם שעברו תכונותיהם ומעשיהם, כפי שאמר בעניין דמיון המעשים "ויתערבו בגוים

וילמדו מעשיהם" (תהלים קו, לה), כן אמר על מעבר דעותיהם של הבורים אלינו: "ובילדי נכרים ישפיקו" (ישעיה ב, ו). יונתן בן עוזיאל עליו השלום תירגם זאת "ובנימוסי עממיא יהכון". ואנו גדלנו מורגלים לדעותיהם של הבורים, הפכו עניינים פילוסופיים כאילו הם זרים לתורתנו כמו שהם זרים לדעותיהם של הבורים; ואין הדבר כן.

נמצא, אפוא, שלדעת הרמב"ם הפילוסופיה האמיתית אינה זרה ליהדות המקורית אלא מהווה חלק בלתי נפרד ממנה. היהדות אכן מתעלה אל מעבר לפילוסופיה, בהביאה למדרגות נבואה שהן למעלה ממדרגת הפילוסוף; גם קשר ישיר בין החכמה היהודית העתיקה לבין הפילוסופיה אין אנו מוצאים בדברי הרמב"ם כדרך שאנו מוצאים בדברי ראשונים אחרים. אך בהנחת קדימות החכמה היהודית ואבדנה מוצא הרמב"ם הסבר מספק לזהות הרעיונית בין הפילוסופיה היוונית לבין היהדות, למרות מראית העין הראשונית הרואה בפילוסופיה נטע זר. מראית עין זו אינה אלא תוצאה של הסתגלות לנטעים זרים אחרים, שנקלטו ביהדות למרבה הצער בתקופת הביניים.

טיעון קדמות החכמה היהודית מופיע בספרי מחברים רבים, ותקצר היריעה מלפרטם, מה גם שעיקר ענייננו כאן הוא בשיטת הרמב"ם (וראו בהרחבה בספרו של א' מלמד, רקחות וטבחות: המיתוס על מקור החכמות, ירושלים תש"ע). אלא שמן העניין להפנות את תשומת הלב לדברי הרמ"א, שהתפרסם כגדול פוסקי אשכנז לדורות, בספרו תורת העולה (ח"א פי"א), שם הוא מאמץ גרסאות קיצוניות של טיעון קדמות החכמה היהודית:

כי באמת כל חכמת הפילוסופים והחוקרים בא להן מישראל, וכל חכמתן כלול בתורה, כמו שהאריך הרב המורה להורות שכל החכמות הפילוסופים נמצא במדרשי חז"ל ואגדותיהן. ודע כי ראיתי בספר אחד ישן מאד והיו מצויירין בו כל הפילוסופים בצורתן וחכמתן איך המציאן, והיה כתוב בו שסאקרוט שהוא שקראוהו הפילוסופים סקראט האלהי, להיותו שהוא המציא בראשונה בפלוסופיא שיש נמצא נבדל, ואחריו נמשכו הפלוסופים האחרים, וכתב שם שהוא קבל החכמה מאסוף הקרחי ומאחיתופל.

ועוד כתוב בשבילי אמונה (עמ' 361) כי כל עיקר חכמת ארסטוטליס גנובה מחכמת שלמה ע"ה, כי כאשר כבש אלכסנדרוס מוקדן ירושלים השליט לאריסטוטלוס רבו על אוצר ספרי שלמה, וכל דבר טוב שמצא בהן כתב שמו עליו, ועירב בהן מקצת דעות רעות כמו קדמות העולם וכפירת השגחה כדי לחפות עליו שלא ידעו הבריות שבאו אחריו שגנב החכמה מיהודים, ואפשר שכל דבר שלא מצא עליו מופת חותך בדברי שלמה לא האמינו. ומכל מקום נתבאר שכל החכמות תלויים בגפן זה. ובאמת שכל בר ישראל ראוי להאמין אמונה זו, ולא לתת

תהליכינו ותפארתינו לזרים חכמי הגוים. והרי הכתוב (מלכים א' ה, יג) שבח שלמה עליו השלום שדבר "על ארז בלבנון ועל האזוב אשר בקיר", ואי לא היתה עיקר חכמה זו גנובה מאתו מה היתה מעלתו על אריסטוטלוס והבאים אחריו שחקרו על כל טבע וטבע, כמו שנתבאר בדבריהם. לכן ראוי להאמין בדברים האלה כמו שכתבנו כן הוא.

אפשר שקבלת טיעון זה הביאה את הרמ"א להצדיק את לימוד חיבורי אריסטו בשיבתו בשעה שהתלמידים פנויים מדברי תורה, וכפי שכתב בתשובתו לטענות מהרש"ל (שו"ת הרמ"א סי' ו – דברי מהרש"ל; סי' ז – דברי הרמ"א): "ואיך לא, והנה הרב המורה כתב פרק כ"ב מחלק השני שכל מה שהשיג אריסטו עד גלגל הירח הכל אמת כו'. וכתב עוד **שכל דבריו הם דעת חז"ל** מלבד במקצת אמונות התלויות באל יתברך ובמלאכיו ובגלגלי השמים, שבהן לבד נטה מדרך האמת". אם מקור רוב דברי אריסטו הוא בחכמה היהודית הקדומה, ודאי שדבריו הם דעת חז"ל ואין מניעה מללמוד אותם. דבריו עומדים בניגוד לדברי הגר"א בביאורו (יו"ד סי' קעט ס"ק יג, הובאו בכרך השני, עמ' קכג) לפיהם הפנימיות שבתורה, שהיא החכמה היהודית הקדומה, אינה "פנימיות של בעלי הפלוסופיא שהם חצוניות, אלא של בעלי האמת", היינו של חכמי הקבלה; וזאת בהתאם לגישתו השוללת את הפילוסופיה.

גם רבים שאינם בני ברית אימצו את הטיעון בדבר קדמות החכמה היהודית, והיותה מקור לחכמות העמים. כאנקדוטה יצוין, כי גם אייזיק ניוטון, גדול הפיזיקאים של העידן המודרני, האמין בקדמות החכמה היהודית. הוא הושפע בעיקר מדברי יוסף בן מתתיהו הנזכרים, וקיבל במלואו את המיתוס על המקור היהודי של כלל החוכמות. להוכחת הטיעון ייחד את דיוניו הארוכים בשאלות הכרוכות בכרונולוגיה של המין האנושי בעת העתיקה, ובפרט בחיבורו "הכרונולוגיה המתקנת של הממלכות העתיקות" (The Chronology of Ancient Kingdoms Amended, 1728) שפורסם אחרי מותו, וכן בחיבורים שנתרו בכתב יד. המטרה התיאולוגית של החיבורים הללו היא לבסס את עליונותה ואת קדימותה של התרבות העברית. החוקר פ' מנואל, שהקדיש ספר לסוגיה זו (Isaac Newton, Historian' Cambridge, Mass 1963), מסכם (עמ' 193): "המונותאיזם היהודי הנועז של ניוטון היה אמונה נסתרת. המטרה ההיסטורית העליונה האחת שלו, שלה שועבדו השקלולים האסטרונומיים הארוכים ומרחבי הניתוח הטקסטואלי, הייתה להראות שבני ישראל ולא שאר הגוים היו מייסדי האנושות של העולם העתיק".

* * *

שמו של החיבור נקרא "דרך נשר" על שם הכתוב "דרך הנשר בשמים" (משלי ל, יט).

הוא רומז לכינויו של הרמב"ן, המכונה "הנשר הגדול" בשו"ת גינת ורדים (חו"מ כלל כה ס' ט), וביטור – לרמב"ם שנהגו לכנותו בתואר "הנשר הגדול", כנמצא לרוב בדברי האחרונים, אשר בין המוקדמים להם בזמן הם החסיד ר' יוסף יעבץ בפירושו לאבות (פ"ד מ"ז), הכותב "הנשר הגדול בעל הכנפים הרמב"ם ז"ל"; הרמ"א בתשובה (סי' י), ורבי חיים בנבנשתי בשו"ת בעי חיי (חו"מ ח"א ס' קלה). אמת, כבר קדם רבינו אהרן בן רבינו משולם לכנות כן את הרמב"ם, באגרת שנדפסה בספר טעם זקנים (אשכנזי, דף סו:): "הנשר הגדול, גדול כנפי חכמה ותושיה, ורבה הנוצה, בדעת ושלם ומועצה". ואכן, דרך הנשר בשמים. מתוך אותו מבט מרומים, המשקיף על כל מרחבי התורה, חצב הרמב"ם והעמיק את שרשיו, ועליהם בנה לתלפיות את בניינו וחיבוריו. מבט-על בהיר הוא העולה מתוך כלל חיבוריו. לא בא הרמב"ם להקל או לפשר בין התורה לבין צרותיה, אלא לברר ולהבהיר את יסודות התורה ולתבוע בהירות הדעת וישרות השכל, אמונה צלולה ודרך חיים מיושרת ובהירה, הכוללת את כל תחומי התורה, חוקות ה' ומשפטי, אשר יעשה אותם האדם וחי בהם.

כפי שיבואר במקומות רבים בגוף הספר, דרכו של הרמב"ם תובענית ובלתי מתפשרת, הרבה יותר מדרכיהם של ראשונים אחרים. הוא אינו מאפשר לשגות באשליות, אינו נותן ליפול בדמיונות. הוא תובע ללא הרף ערנות ודריכות, לשמור על הדעת בטהרה, ללא סיגים ודעות מוטעות בהם נופל האדם שוב ושוב, בהשפעת דמיונו השולט בו. ואכן, זו דרכו של הנשר, המגביה עוף ומרחיק נדוד יותר משאר כל העופות, ומתרומם מן הקרקע יותר מכל שאר בעלי החיים, כפי שכותב האברבנאל בפירושו לפסוק (ישעיה מ, לא) "וקו' ה' יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא ייגעו ולאו ייעפו" – ובפשט, שהנשר עף יותר משאר העופות בלי ליגע. בכך פורש הנשר מהבינוניות, וכפי שכותב הרש"ר הירש (שמות יט, ד): נשר קרוב לנזר וצרף, להרחיק ולשמור, נראה שנשר הוא זה שמגביה לעוף, וכך מתרחק ומשתמר מתחום שלטונו של האדם.

* * *

דרכו של "דרך נשר" להעמיק ולדקדק בלשונו של הרמב"ם בכל תג ותג. דרך סלולה זו נמסרה על ידי גדולי מפרשי הרמב"ם, ראשונים כאחרונים. וזו לשונו של מהר"ש קלעי, בן דורו של ה"בית יוסף", בתשובתו במשפטי שמואל (סי' קכ, דף קנב ע"ד):
 כי כל דבריו הם בתכלית הדיוק, ויש לדקדק ולפלפל בדבריו כאשר תוכל לדקדק בגמרא עצמה, וכן מזכיר המגדל עוז בתשובותיו להשגות בדוכתי טובא (שחיטה פ"ו ה"ה, מאכלות אסורות פ"ב ה"ט, פי"ג הכ"ד, פט"ו ה"א).
 וכן כתב החיד"א במחזיק ברכה (יו"ד ס' מא סק"ט): "ידוע דהרמב"ם ז"ל דייק בלישניה טובא והפלגת צחות לשונו וסדורו מפורסם". ובשו"ת מנחת אלעזר (ח"ד סוף סי' עו)

כתב: "ונודע הלשון הזהב של רבינו הרמב"ם ז"ל מדויק ושקול כזהב פרוים נחמד להפליא עד אין חקר". למקורות נוספים ציין בספר ברית יעקב (סופר, סי' ל אות א והערה א), עיי"ש.

דרך העמקה זו בלשון הרמב"ם מוכרחת על פי דברי עצמו במורה נבוכים (ח"ב פכ"ט): דע כי מי שאינו מבין את שפתו של אדם, בשומעו אותו מדבר, יודע ללא ספק שהוא מדבר, אלא שאינו יודע למה הוא מתכוון. חמור יותר שיש שהוא שומע מתוך דבריו מלים המציינות בשפתו של המדבר עניין כלשהו, ויקרה באקראי שבשפתו של השומע אותה מלה מציינת את הפכו של אותו עניין, אשר אליו התכוון המדבר. השומע חושב אז שהוראתה בפי המדבר כהוראתה בלשונו הוא. לו, למשל, שמע ערבי איש עברי אומר אבה, היה הערבי חושב שהעברי מספר על אדם שמאס בדבר-מה וסירב לו. והעברי התכוון דווקא שאותו דבר השביע את רצונו והוא רצה בו.

כך ממש קורה להמון ביחס לדברי הנביאים. את חלקם אין הם מבינים כלל, כפי שנאמר "ותהי לכם חזות הכל כדברי הספר החתום" (ישעיה כט, יא); ומחלקם הם מבינים את הפך הדברים או ניגודם, כפי שנאמר "הפכתם את דברי אלהים חיים" (ירמיה כג, לו).

דע שלכל נביא דיבור מסוים המיוחד לו, שהוא מעין שפתו של אותו איש. ההתגלות המיוחדת לו גורמת לו להתבטא כך אל מי שמבין אותו.

נמצא שלא ניתן לקרוא את דברי הרמב"ם לפום ריהטא ולסמוך על הבנת הדברים על פי פשוטם, שהרי כשם שלכל נביא ישנו הדיבור המסוים המיוחד לו, בסגנון ובניסוח, כך כל מחבר ספרים מתייחד בסגנונו, וקריאת דבריו על פי פשוטם, על פי דרך דיבורו של הקורא, עלולה להביא לטעויות חמורות בהבנת דבריו. כדי להבין את דברי הרמב"ם יש להעמיק וללמוד את סגנון דיבורו שלו, כפי שהוא עולה ממכלול חיבוריו, ורק מתוך יגיעה זו, ניתן לקוות לסייעתא דשמיא שתאיר את עיני הלומד בתורתו.

רבינו הרמב"ם עצמו, מתוך שלמד כך את התורה, בשים לב לסגנונו של כל נביא ונביא וכל תנא ותנא, כותב בפירושו למשנה (אבות פ"ג מט"ו) "הכל צפוי והרשות נתונה", השנויה בסתם ללא הזכרת שם אומרה: "הפיסקה הזאת כוללת ענינים גדולים מאד, ולא יהיו מעין הדברים הללו אלא לרבי עקיבה". במשנה עצמה אין רמז לכך שרבי עקיבא הוא בעל המימרא, אלא שהרמב"ם, מתוך רוחב דעתו ועומק עיונו וגודל הבחנתו בלשונות התנאים וסגנון דבריהם, הבחין שרבי עקיבא הוא בעל המימרא. כעין זה מטו בי מדרשא משמו של הגר"ח שמואלביץ שאמר בביאור דברי רבינו, שדברי רבי עקיבא מתאימים לדרך לימודו. בין אם מדובר בהשוואה שבסגנון ובין אם מדובר בהשוואה שבתוכן, הרי לנו כלל גדול בדרך ההעמקה לדעת הרמב"ם: על הלומד להעמיק בסגנונו

המיוחד של כל נביא, של כל תנא, של כל אמורא ושל כל ראשון, ורק על ידי כך יוכל להבין דבריו לאשורם.

לפני קוני אפיל תחיתני שיתקבלו דברי בבית המדרש, ויתבררו ויתלבנו כדרכה של תורה. יש אשר הצעה המובאת בספר הועלתה מתוך משא ומתן רב וצדדים שונים לכאן ולכאן, עד שנראתה בעיני עדיפה על פני דרכים אחרות, אך אפשר שבעיני גדולים וחכמים ממני תראנה יותר דרכים אחרות, אף כאלו שלא עלו בדעתי. מהם אבקש שלא למנוע טוב מבעליו, ולהעירני בהארותיהם, הערותיהם והשגותיהם.

בראשית שנת תשע"ד זכיתי להוציא לאור עולם את החלק העוסק בשורשים הרביעי והחמישי, והוא התקבל בס"ד בברכה בבתי המדרשות. הגיעוני מכתבים רבים, ובהם גם תיקונים והערות ומשא ומתן כדרכה של תורה. זה חלקי מכל עמלי, והנני מודה לה' על העבר ומבקש על העתיד: יהא רעוא דאמינא מילתא דתתקבל.

* * *

בציטוטים מדברי רבינו המופיעים בספר, השתמשתי בדרך כלל במהדורות ובתרגומים הבאים, אותם ראיתי בעניות דעתי כמשלבים באופן הטוב ביותר בין דיוק לבהירות:

- ספר המצוות לרמב"ם, בתרגומו של ר' פנחס קורח, מהדורת ר' שלמה אריאלי, ח"א – שרשים (ירושלים תשע"ד).
- משנה תורה, מהדורת ר' שבתי פרנקל.
- פירוש המשנה לרמב"ם, בתרגומו של ר' עזרא קורח, מהדורת מכון המאור. כאן המקום להודות לו על עזרתו הרבה שהגיש לי במהלך החיבור, בשאלות שונות הנוגעות להבנה המדויקת של מונחים בערבית-יהודית.
- מורה נבוכים, בתרגומו של פרופ' מיכאל שוורץ.
- אגרות הרמב"ם, מהדורת ר' יצחק שילת.

* * *

חובה נעימה לי להודות לכל אשר בלעדיהם לא היה ספר זה בא לעולם. פותחים בשבחו של מקום, שגמלני כל טוב והביאני עד הלום.

מקרב לב אודה לאשתי היקרה, מנשים באוהל תבורך, חנה שיינדל תחי', ולילדי היקרים, שותפיי בחיים בכלל, ובהאזנה להדרכת הרמב"ם והשקפותיו בפרט.

אציב מצבת זכרון והודיה להורי ז"ל, הנאהבים והנעימים בחייהם וגו', מ"נשרים" קלו לעשות רצון קונם, הרב החסיד, רודף צדקה וחסד בשיעור שאינו מצוי, אוהב שלום ורודף שלום, בעל מידות מעולות, הר"ר חיים בן יהוסף ז"ל, בן אחר בן להגה"ק מבוטשטאט, שדברי מוסרו של הרמב"ם היו נר לרגליו ומשוש חייו; ועמו אמי ע"ה,

מרת חיה דבורה בת אליהו ז"ל, בעלת דעת רחבה וגומלת חסדים בסתר. הם המה אשר חינכוני ונטעו בי את האמונה ורגש החובה לחקור ולברר האמת, בלי פשרות וללא חריצת דעות מוקדמות.

הברכה אחת היא למורי חמי הרב אברהם מאיר ווייס-וועלץ שליט"א וחמותי תליט"א, אשר ביתם – בית שמגדלים בו תורה ובין כתליו מתלבנים תדיר דברי תורה שזכיתי לעסוק בהם. עזרתו הרבה באה לידי ביטוי בספר זה, כאשר בטובו עבר על כל פרקי הספר, והעיר הערות מאירות עיניים ויקרות ערך, שעל פיהם תוקנו, נוספו וחודדו נושאים רבים. אי אפשר שלא להזכיר גם את עידודו לאורך כל הדרך, החיזוק התמידי והדרבון הבלתי-פוסק, להמשיך ולעסוק בסוגיות יסוד אלו במחשבה ובהלכה.

כמו כן אציב מצבת זכרון לחותני זקני, אשר כאב היה לי, הרה"ג ר' ישעיהו אשר וועלץ זצ"ל, אשר עודדני בכל תחום ונושא, והיווה עבורי דוגמא ומופת להישארות בעולמה של תורה ולהמשך העיסוק בתורה בעיון, למרות טרדות המחיה והכלכלה.

אודה גם לרבותי, חברותות וחברים נאמנים, אשר רק על ידם זכיתי להגיע הלום, ואי אפשר לפרוט את כולם כי רבים הם. כמו כן אודה לידידי הנאמנים העומדים לצדי ומסייעים בידי בכל תחום, בקיימם בהידור "איש את רעהו יעזורו": רבי גרשון ברנט שליט"א, בעל צדקה מפורסם, מקדש שם שמים וידיד בית אבא; הרב החסיד בנש"ק רבי יודא יואל ראזנפילד שליט"א, בעל צדקה מפורסם ופטרון חצר ויז'ניץ, ואתו-עמו בנו ידידי הרה"ח ר' ברוך משה, בעל חסד ובעל לב טוב ורחב במידה שאינה מצויה, אשר בכל עת ממש עומד לימיני; ולבנימין אמר ידיד ה', ידידי מנעורי, ה"ה שני ה"בנימין", צורבי מרבנן ומלמדים שיעורים ברבים, מלאי מדע וחכמה, הנגידים ר' בנימין אליעזר הרבסט שליט"א ור' בנימין צבי לעפקאוויטש שליט"א; ידידי הנאמן, רודף צדקה וחסד ופטרון עולם התורה בבני ברק, הר"ר דן גרטלר שליט"א; וידיד בית אבא ז"ל, המסור בלו"נ לענייני רפואה וחסד, הר"ר יוסף ערבליך שליט"א. ישלם ה' פעלם ותהיה משכורתם שלמה מידו המלאה והרחבה. לא אמנע מלהזכיר את ידידי ר' יהודה זייבלד, שענייני ספר זה נתלבנו בחברותא עמו. ידו ניכרת בליבון נושאים התלויים בידיעת השפה הערבית, בתרומה מאוצר ידיעותיו, ובניסוח בהיר של הרעיונות. הנני מודה לה' שזיכני לפגשו ולהכירו. בלעדיו, קשה לראות כיצד היתה סדרת "דרך נשר" יוצאת מן הכוח אל הפועל. כמו כן אודה לר' משה דוד צ'צ'יק, שהעביר את עיונו ברוב חלקי הספר, העיר הערות נכבדות וניכש שגיאות לא מעטות.

חוזרים וחותרים בשבחו של מקום – עד הנה עזרונו רחמיק, ולא עזבונו חסדיך, ואל תטשנו, ה' אלוקינו, לנצח.

משה לקס

ברוקלין, ניו-יורק

פרק ראשון

על הדרך

בהקדמתו לספר המצוות מצהיר הרמב"ם כי החיבור נועד לספק בירור מקיף ושיטתי לשאלה אלו מצוות ראויות להימנות בין תרי"ג המצוות. הקביעה לפיה סך כל מצוות התורה, מצוות עשה ולא תעשה, עולה 613 מצוות, מבוססת על דברי רבי שמלאי (מכות כג:) והתקבלה על ידי חז"ל במקומות רבים; אך לא נתברר אלו מצוות ואיסורים כלולים במנין זה. מגמת הרמב"ם בספרו זה היא לברר אלו הן המצוות הכלולות במנין, באמצעות הקדמת מצע רעיוני, הנפרס בארבעה עשר שורשים, או עקרונות, המבהירים מה הם הכללים על פיהם יש לכלול מצוות בתוך המנין או להוציאן ממנו.

מטרתו המוצהרת של הרמב"ם במניית המצוות היא לשמש מסד שיטתי לספרו הגדול, "משנה תורה", ככלי המשמש כתזכורת להלכות התורה כולה. כדבריו בהקדמתו, סידור המצוות לפי ענייניהן, ומניית קבוצות של מצוות בראש כל קבוצת הלכות, יזכיר לו מהן ההלכות בהן יהיה עליו לעסוק בקבוצת הלכות זו. אך למרות הצהרה זו, אין להוציא מכלל אפשרות שהיו לרמב"ם מטרות נוספות במניית המצוות, וכפי שטענו אחרונים שונים, שהניחו שמטרה כזו, של תזכורת לשם סדר בלבד, אינה מטרה מספיקה כדי להקדיש לה מאמץ גדול כל כך כפי שהשקיע הרמב"ם בחיבור ספר המצוות.

בסיומו של המסע, בפרקו האחרון של הספר, נשוב לדון בשאלת בשאלת חשיבות העיסוק במנין תרי"ג המצוות והערך שבבירור כללי המנין ושורשי המצוות. מצויידים בהבנות שיצטברו בבירורים שבפרקים הבאים, יתבהר אופיו המיוחד של מעמד המצוות, כסדורות במערכת שלמה של חכמת התורה. לצד זאת, העיון בשורשי המצוות חושף את יסודות התורה בשאלות המהותיות ביותר, ומהווה ערך ראשון במעלה.

תהיה המטרה העיקרית אשר תהיה, הרמב"ם מוסיף ומבאר בהקדמתו לספר המצוות, שמאחר והתחיל לעסוק בנושא סבוך ומורכב זה, הבחין בשגיאות חמורות, לפי דעתו, בשיטתם של מוני המצוות שקדמו לו. הוא מצביע בכאב על העובדה המצערת, שחבורה נכבדת של מוני מצוות ופייטני אזהרות נמשכו אחרי מוני מצוות קדומים, מבלי שהקדימו למלאכתם בדיקה מדוקדקת לאורה של התבונה. הכוונה היא בעיקר לבעל הלכות גדולות, שאחרי מנין המצוות שהציע נמשכו מרבית פייטני ספרד, כאילו עמדו השכלים אצלו, כך כותב הרמב"ם. עמדו, עמידה שיש בה עצירה ואין בה התקדמות ובחינה מחודשת.

הרמב"ם חילק את ספר המצוות לשני חלקים: השרשים ומנן המצוות. בחלק השני מנה בפירוט את תרי"ג המצוות, על רמ"ח מצוות-עשה ושס"ה מצוות לא-תעשה, ובי"ד השרשים שהקדים להן ביאר את עקרונות היסוד על פיהם קבע אלו מצוות יש למנות ואלו אין. אין ספק שכאשר נגש הרמב"ם לבסס מערכת סדורה של כללים כאלו, הוא כלל בין שיקוליו שיקולים פילוסופיים, שהרי עולמה של הפילוסופיה הכללית והיהודית היה עולמו, ועד ימינו הוא נחשב לגדול המשפיעים בתחום זה. גם אם אפשר היה להניח הבדלת-תחומין בנושאים הלכתיים טהורים, הנחה שאף היא ראויה לפקפוק, הרי שככל שמדובר בנושאים מטא-הלכתיים, העוסקים בעקרונות היסוד של התורה, אי אפשר שלא תהיה להם נגיעה לדעותיו של הרמב"ם אודות מקומה של ההלכה, מטרתה, והאופן בו התקבלה - משמעותה של נבואה בכלל ושל מעמד הר סיני בפרט.

כאן המקום להערת-אגב אודות המקום שהרמב"ם מעניק לעקרונות פילוסופיים. כפי שנאמר במבוא לספר, הרמב"ם לא ראה בהם נטע זר ליהדות, אלא להיפך. לדעתו, האבות הקדושים, משה רבינו, שלמה המלך וחז"ל, היו כולם פילוסופים מושלמים; תוכנה הכמוס של התורה הוא האמת הפילוסופית, ומצוותיה מדריכות להתבוננות פילוסופית שתכליתה ההתמסרות המוחלטת לאהבת ה' השכלית. לכן, העיסוק בפילוסופיה אינו אלא עיסוק בסתרי התורה ועבודת ה'. אלא שכיון שהפצה פומבית של חכמות אלו גורמת להמון נזק עצום, כדברי הרמב"ם (מ"נ ח"א פ"ג)^א, נאלצו הנביאים להצפין אותם, באופן של "תפוחי זהב במשכיות כסף"; כאשר האמיתות הפילוסופיות מוסתרות בשבכה מחוררת עשויה כסף, שהיא פשוטו של מקרא, בעוד הן עצמן ניכרות רק למתבונן בהן בין חורי השבכה (הקדמה ל"מ"נ)^ב. וכיון שהאמיתות, סתרי התורה, אינן גלויות ברובד הפשט, הרי "שבכהרח אין מנוס

- א וזה לשונו: כאשר אדם מתחיל במטפיסיקה הזאת, יאדע לא רק בלבול באמונות אלא ביטול גמור. משל למה הדבר דומה? למי שמאכיל ילד יונק לחם-חיטה ובשר ומשקהו יין, כי זה יהרגנו בלי ספק, לא מפני שאלה מזונות גרועים ואינם טבעיים לאדם, אלא מכיוון שהניזון מהם חלש מלעכלם ולהפיק מהם תועלת. כן מוסתרות דעות נכונות אלה ונרמזות בחידות וכל חכם מחבל תחבולות ללמדן שלא במפורש, לא מפני שיש בהן תוך רע או מפני שהן הורסות את יסודות האמונה, כפי שחושבים הסכלים הטוענים שהם הגיעו למעלת העיון, אלא הן הוסתרו, כי השכלים קצרים בתחילה מלקבל, ורומזים אליהן כדי שהשלם ידע אותן. לכן הן קרויות: סודות וסתרי תורה, כפי שנסיב. זאת הסיבה לכך שדברה תורה כלשון בני אדם כפי שהסברנו, וזאת מפני שהיא פתוחה שיתחילו וילמדוה ילדים, נשים וכל האנשים. הללו אין ביכולתם להבין את הדברים כהווייתם. לכן מגבילים אותם לקבל בקבלה - לא כפי מהותה האמיתית - כל דעה נכונה שעדיף לקבלה כאמיתית וכל תפישה שכלית אשר הדעת מורה שהיא קיימת במציאות, לא לפי מהותן האמיתית.
- ב וזה לשונו: אמר החכם "תפוחי זהב בְּמִשְׁכִּיּוֹת כֶּסֶף דָּבָר עַל אֲפִנּוֹ" (משלי כה, יא). שמע ביאור עניין זה שהזכירו: משכיות הם הפיתוחים העשויים מעשה סבכה, כלומר, שיש בהם מקומות פתוחים דקיקים כעיניים זעירות, כגון מעשי הצורפים הקרויים כך מכיוון שהמבט חודר בעדם.

למבקש את השלמות האנושית מלהתאמן תחילה במקצוע ההיגיון, אחר־כך במתמטיקה - לפי הסדר - אחרי־כן במדעי הטבע, ולאחר זאת במטפיסיקה" (מו"נ ח"א פל"ד). חכמות אלו, לדעת הרמב"ם, "היו בעדנתנו" בימי קדם, אלא ש"אבדו בגלל אורך הזמן, בגלל השתלטות האומות הברורות עלינו ומכיוון שדברים אלה לא היו מותרים לכל בני־אדם, כפי שהסברנו" (מו"נ ח"א פ"א), והדרך להשגתן, בימי הרמב"ם, נמצא במסורת הפילוסופית היוונית כפי שתורגמה והתפרשה על ידי ההוגים המוסלמים ממסורת הפלספה'. וכיון ש"יש לשמוע את האמת ממי שאמרה" (הקדמה לשמונה פרקים), אין הרמב"ם מוצא כל פסול בעיון בחיבוריהם הפילוסופים ולהפנות את תלמידיו לעיון בהם (איגרת לרשב"ת, אגרות הרמב"ם מהד' שילת עמ' תקנ"ג)², כדי שבאמצעות עיון זה יגיעו לשחזור החכמות האמיתיות שנמסרו לנביאי עם ישראל, שהם סתרי התורה המוסתרים מעבר לפשט הכתובים.

לכן, קבוצת שלושת השורשים הראשונים, בה יעסוק הספר הנוכחי, מזמינה מסע עיוני

תרגום "וישקף" (בראשית כו, י) "ואסתכל". הוא אמר אפוא שתפוח זהב ברשת של כסף שנקביה דקיקים מאוד הוא משל לדיבור האמור על שתי פנים.

ראה אפוא מה נפלא דיבור זה המתאר את המשל המשוכלל, שכן אומר הוא שדיבור בעל שתי פנים, דהיינו, שיש לו פשט ויש לו משמעות נסתרת, צריך שפשטו יהא יפה ככסף; ומשמעותו הנסתרת צריכה להיות יפה מפשטו, עד שמשמעותו הנסתרת תהיה ביחס לפשטו כזהב ביחס לכסף.

בפשט צריך שיהיה מה שיצביע למתבונן על המשמעות הנסתרת, כאותו תפוח זהב שהולבש רשת עשויה כסף בעלת נקבים זעירים. כאשר רואים אותה מרחוק או בלי התבוננות מופלגת, חושבים שהיא תפוח כסף. אך כאשר מי שעינו חדה מתבונן בה התבונן היטב, מתברר לו מה שבתוכה. הוא יודע שהתפוח עשוי זהב. כך הם משלי הנביאים עליהם השלום. הפשטים שלהם חוכמה המועילה בדברים רבים, לרבות תיקון מצב החברות האנושיות. כך נראה מן הפשטים של משלי ושל כתובים אחרים מעין זה. המשמעות הנסתרת של משלי הנביאים היא חוכמה המועילה באמונות האמת לאמיתה.

ג וזה לשונו: ובכלל אומר לך: לא תתעסק בספרי מלאכת ההיגיון אלא במה שחיבר החכם אבונצר אלפראבי לבדו, כי כל מה שחיבר בכלל, ובפרט ספר "ההתחלות הנמצאות" שלו – הכל סולת נקיה, וייתכן שיבין וישיכל האדם מדבריו, לפי שהוא היה מופלג בחכמה. וכמו כן אבובכר בן אלצאגי [=אבן באג'ה] חכם פילוסוף גדול, ודבריו וחיבוריו כולם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת. וספרי אריסטו הם הם השרשים והעיקרים לכל אלו החיבורים של חכמות, ולא יובנו, כמו שזכרנו, אלא בפירושיהם, פירוש אלסכנדר או תאמסטיוס או ביאור אבן רשד... ודברי אפלטון רבו של אריסטו, בספרי וחיבוריו הם עמוקות ומשלים, והם עוד ממה שיספיק לו לאדם משכיל זולתם, לפי שספרי אריסטו תלמידו הם שיספיקו על כל מה שחובר לפניו, ודעתו, רצוני לומר: דעת אריסטו, היא תכלית דעת האדם, מלבד מי שנשפע עליהם השפע האלהי עד ששיגו אל מעלת הנבואה, אשר אין מעלה למעלה ממנה. וספרי עלי אבן סינא, אף על פי שיש בהם דיוק טוב ועיון דק, אינם כספרי אבונצר אלפראבי, אבל ספריו מועילים, והוא גם כן איש שראוי לך להתעסק בדבריו ולהתבונן בחיבוריו. הנה הישרתיך והוריתיך למה שתעיין בו, ולמה שתטריד שכל נפשך היקרה.

המתחקה אחר מקורותיו הפילוסופיים של הרמב"ם בחיבוריו שאינם פילוסופיים במוצהר. שורשים אלו עוסקים במעמדם של דברי חכמים בתורה שבעל פה, וביחסם לתורה שבכתב. השורש הראשון עוסק בהנחה שאין למנות בתרי"ג המצוות חיובים ואיסורים שהתחדשו על ידי חכמים. הנחה זו יכולה להיתפס, כשהיא נבחנת בפני עצמה, כעקרון טכני ואף שרירותי. אך עיון מעמיק מגלה שהיא טומנת בחובה דיונים מהותיים, כדוגמת הדיון אודות האפשרות לקבל כפשוטם את דברי חז"ל התובעים לראות את כל דבריהם כדברים שנמסרו למשה בסיני, ודיון אחר, משמעותי לא פחות, אודות מקור תוקפן של תקנות חכמים. יש בשאלה זו מרכיב לוגי בדומה לכלל שאלות מקורות-התוקף, הנהגות להימשך עד אינסוף או לקרום לתוך עצמן, אך גם הפן התיאולוגי אינו חסר בה^ד.

השורש השני עוסק במעמדן של דרשות חכמים, הנלמדות במידת ההיקש ובשאר שלוש-עשרה-מידות-שהתורה-נדרשת-בהן, וכאן הפן התיאולוגי ניכר כבר מקריאת הכותרת - האם חוסר-הסכמתו של הרמב"ם לראות את ההלכות הנלמדות מכוח דרשות אלו כשוות-ערך להלכות המפורשות בתורה, נובעת מתוך הנחה סמויה אודות המרחק בין הדרשות לבין הפשטות? חלילה לחשוך את הרמב"ם בשמץ של נטייה "מקראית", או שמא נאמר "קראית", ואכן הרמב"ם רואה חובה לנקות את עצמו מחשד שכזה - חובה שנראתה לפרשנים מסוימים כמיותרת - והוא מצהיר אמונים לדברי חז"ל ולקבלתם כאמת מוחלטת. אך אם דברי חז"ל משקפים את כוונת התורה שבכתב בנאמנות מוחלטת, ופרשנותם היא אמת שלמה, למה נגרע מעמדה של פרשנותם ממעמד התורה המפורשת בכתב?

שאלה זו מצטרפת לשאלות הרבות של הרמב"ן, החוצה את התלמוד לאורכו ולרוחבו ודולה ממנו מלוא חופניים ראיות נגד הרמב"ם, המוכיחות שהלכות הנדרשות מכוח דרשות חז"ל שוות ערך למפורש בתורה. קושיות אלו הובילו חבורה נכבדה של פרשנים לקבוע, שאין כוונת הרמב"ם להעמיד את הדרשות הללו כנופלות בערכן מן המצוות המפורשות בתורה, ועיסוקו בשורש זה חסר כל משמעות ותוכן מעבר לשאלה הנקודתית אם יש למנות את ההלכות הללו בין תרי"ג המצוות. לפי פרשנותם, שאלה נקודתית זו מנותקת מכל עקרונות יסוד סמויים, ונעדרת כל השלכות. עומדת היא כערער בערבה, ללא אבות וללא צאצאים. אך חבורה נכבדה-לא-פחות הוכיחה מתוך נאמנות ללשונותיו של הרמב"ם ולאורח חשיבתו, שכוונתו אכן להציב את ההלכות הנדרשות על ידי חכמים כמצוות בעלות ערך מופחת

ד כפי שיתבאר בפרק חמשה עשר, פרשנים רבים ובראשם הרשב"ץ אכן נקטו עמדה לפיה דברי הרמב"ם מתייחסים אך ורק לרובד הפורמלי של הכללת תקנות ומצוות דרבנן בין תרי"ג המצוות, ואין להם משמעות מעבר לכך. אך מדברי הרמב"ן בשורש זה בדעת הרמב"ם, וכך מדברי הרמב"ם עצמו, עולה כפי שנקטו ראשונים ואחרונים בדעת הרמב"ם, שלדבריו ישנה משמעות גם לנושאים נוספים והם נובעים מתפיסה שונה בשורשה של ההבחנה בין דברי תורה ודברי סופרים.

ממצוות התורה, מסקנה המחזירה על כנן את הקושיות הרבות, שאלו שהוזכרו כאן אינן אלא קצה קיצן.

זהו אפוא נידון רב-משמעות, שמלבד העיסוק בגופן של ראיות הרמב"ן ותירוצי האחרונים עליו, הרי הוא מוזמין עיון נוסף, המתחקה אחר ההנחות העומדות בבסיס דבריו של הרמב"ם, במידה ואכן מסיבה כלשהי הוא אינו רואה את דרשות חכמים כשוות ערך להלכות המפורשות בתורה, למרות שאין הבדל בנכונותם ואין סרך פקפוק חלילה בצדקת דרשות חז"ל.

גם השורש השלישי נוגע בשאלת גדרה של תורה שבכתב, והוא שופך אור על דעת הרמב"ם בשורשים הקודמים, על מעמד תקנות חכמים ודרשותיהם. השורש עוסק בשאלת מניית מצוות שנאמרו לשעה, לפרק זמן קצוב, ואינן נוהגות לדורות. לדוגמה, האיסור שנהג בזמן שהיה עם ישראל במדבר, בשעת היציאה למסעות, כאשר פירקו הלויים את כלי המקדש ועטפו אותם בכיסויים המיוחדים להם לצורך המסע, ולשעה זו התייחד איסור על כל מי שאינו משבט לוי: "ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומתו" (במדבר ד, כ). איסור זה לא נהג אלא בזמן מסעי בני ישראל במדבר, לפני כניסתם לארץ ישראל, ולא משום שהעיקרון שבבסיסו, אם ניתן לדבר במונחים כאלו על מצוות התורה, אינו תקף אלא לשעה, אלא משום שהנסיבות בהן הוא חל וההקשרים בהם הוא נוהג, אינם שייכים אלא במדבר, בו פורק המשכן עשרות פעמים לצורך יציאה למסע.

לדעת הרמב"ם, עובדה זו לכשעצמה, שאין המצוה נוהגת לדורות, מהווה סיבה מספקת שלא למנות את המצווה בין תרי"ג המצוות. אך זאת לא מטעמי סידור נכון בלבד, כפי שניתן היה להניח, שהמניין אמור לספק תזכורת למצוות המוטלות עלינו ואין לכלול בו מצוות שאינן רלוונטיות עוד. נימוקו של הרמב"ם הוא עקרוני: הפסוק עליו נסמך מניין תרי"ג מצוות הוא הפסוק בפרשת וזאת הברכה (לג, ד), הכלול בפתחת ברכת משה לשבטי ישראל ערב מותו: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב", "תורה" בגימטריה תרי"א, אלו הן תרי"א המצוות שנמסרו לישראל מפי משה, ומוסיפים להן שתי מצוות שנמסרו לישראל מפי הגבורה במעמד הר סיני, "אנכי" ו"לא יהיה לך", הרי תרי"ג מצוות. אלו הם דבריו של רבי שמלאי, המובאים במסכת מכות, והם היו עלולים להתפרש על ידי קורא לא-זהיר כאסמכתא בעלמא, או כגימטריא שאינה אלא פרפרת בלבד. אך הרמב"ם רואה בהסמכת העיקרון לפסוק זה קריאה להתייחס לסופו של הפסוק, ממנו עולה הבנה אודות העיקרון הגדול העומד בבסיסו. סופו של הפסוק רואה בתורה "מורשה קהילת יעקב". מורשה, כך לדברי כל המפרשים, היא ירושה, וירושה, על פי מהותה, היא ענין העובר מדור לדור בלי הפסק - מתנה יש לה הפסק, ירושה אין לה הפסק (בבא בתרא קלג). תרי"ג המצוות שניתנו בסיני מוגדרות כירושה, כיון שאין להן הפסק. לפיכך, אומר הרמב"ם, אין למנות בין תרי"ג המצוות את המצוות שיש להן הפסק, שלא נאמרו אלא לשעה ולא לדורות.

מתוך דברים אלו ניתן להרחיב מבט גם מעבר להיבט הצר של הדיון שבשורש השלישי,

אודות המצוות שאינן נוהגות לדורות. יש להרחיב את העיקרון ולראות דרכו את המאפיין הייחודי של מנין תרי"ג המצוות על פי הרמב"ם, כאשר לוקחים בחשבון את דרשת חכמים (ברכות נו., פסחים מט:) על אותו פסוק: אל תקרי מורשה אלא מאורשה. הקשר שבין עם ישראל לתורה מתפרש בדרשה זו לא רק כקשר בין יורש לירושתו, אלא גם כקשר בין ארוס לארוסתו. הדברים מתלכדים עם היסוד המבואר הרבה בתורה שבכתב ושעל פה, על קשר הברית בין עם ישראל לתורה, וברית זו הרי היא ברית האירוסין, שמחמתה "כל העוסק בתורה בפני עם הארץ כאילו בועל ארוסתו בפניו" (פסחים שם). מדובר בקשר אינטימי ומחויבות אישית בין לומד התורה ומקיים מצוותיה לבין התורה עצמה. עתה יש לשאול מהו מרחב תכולתה של ברית זו: האם ברית זו כוללת גם את תקנות חכמים ואת דרשותיהם, או שמא אינה כוללת אלא את התורה שבכתב, שהיתה גלויה לעם ישראל בעת כריתת הברית, ולא את תקנות החכמים ודרשותיהם, שאולי לא היו ידועים להם, ולכן, למרות שאין פקוק באמת שלהם, בודאותם המוחלטת, מכל מקום לכלל ברית זו לא הגיעו? שאלה זו, המתעוררת מתוך השורש השלישי ואפשר שהיא מהווה מפתח להבנת שני השורשים הראשונים, היא שתיבחן בהמשך.

"אולי לא היו ידועים להם" אמרנו, ומשפט זה פותח דיון לעצמו: האם הברית שבין ישראל לתורה כוללת את התורה הכתובה בלבד, בהיותה נושאת ערך בלעדי, שאין שני לו בכל גילויי הנביאים והחכמים שבאו אחרי מעמד־הרסיני, או שמא היא כוללת גם את כל ההלכות העתידות להתחדש על ידי חכמים? שאלה זו זוקקת עיון מעמיק בהבנת מעמדו של מעמד־הרסיני, ובמשמעות ייחודו, הבאה לידי ביטוי באחד מ"ג עקרי האמונה שנקבעו על ידי הרמב"ם בהקדמתו לפרק האחרון של מסכת סנהדרין: שזאת התורה לא תהיה מוחלפת, ולא תהיה תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו.

חכמים רבים עסקו בדברי הרמב"ם בשורשים אלו ובדבריו של הרמב"ם החולק עליו, וריבוי החומר הכתוב אודותיהם הופך את המסע למורכב עוד יותר, לרבע־ענין; אך ריבוי העיסוק שלהם, באופן שאולי אינו מובן מאליו, לא הופך את המסע העיוני הנוכחי למיותר. רבים אכן עסקו בנושאים אלו, אך מעטים מהם כללו בתוכנית המסע שלהם גם ביקורים בהיכלות הפילוסופיה והסוד, ועיונים בשאלות היסוד העומדות מאחורי הנחותיהם של הרמב"ם והרמב"ן. מעטים הם, אך קיימים, ודבריהם של העוסקים בתחום זה, כמו גם דברי העוסקים בצדדים הלמדניים וההגיוניים של הדיונים, ישמשו נר לרגל המסע.

כהקדמה לדיונים בגוף שורשים אלו, נכון להקדים ולברר מספר נושאים עקרוניים ומרכזיים, שעל צירם סובבים שלושת השורשים הללו, ולא הם בלבד אלא גם חלקים רבים ועיקריים במשנתם הכללית של הרמב"ם והרמב"ן בחיבוריהם השונים. נושאים אלו הם: שלמותו ההכרחית של ה' למול רצונו החופשי, וההשלכות הרבות הנובעות לעולם ובריאתו מכאן, ולתורה וגדריה מכאן; שאלת אפשרותם של נביאים מאוחרים להוסיף ולחדש דבר

בתורה על פי נבואתם, המגדירה את שאלת ייחודיותה של נבואת משה רבינו ומשליכה על שאלת מקור תוקפן של מצוות מדברי חכמים; גדרן של תקנות משה רבינו עצמו ומעמדן של מצוות שאין בהן תוכן של ציווי ודרישה. הפרקים שיעסקו בנושאים אלו ירכיבו את החטיבה הראשונה של הספר. יכללו בפרקים אלו גם דיונים ראשוניים בדברי הרמב"ם והרמב"ן בשורשים אלו, תוך עיון בדבריהם, אך מקומם העיקרי של דיונים אלו הוא בחטיבה השנייה, שתבוא אחריהן, שתיפתח בסיכום מחלוקות הרמב"ם והרמב"ן בשורשים אלו, ותעבור לדיון מפורט בנושאייהם, המרכזיים והמשניים, כשהם נבחנים על פי הנושאים שהתבארו בחטיבה הראשונה, ומתפרשים ומתבארים על פיהם. החטיבה השלישית תעסוק בנושאים נוספים השנויים במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן, במקומות אחרים, שנראה שאף הם קשורים למחלוקות שנתפרשו בחטיבות הקודמות.

פרק שני

שלמות ורצון – דעת הרמב"ם

נושא הפרקים הבאים יכונה בשלב זה, במילים שמשמעותן תלך ותתפרש: שלמותו ההכרחית של ה' אל מול רצונו החופשי. הפרקים הראשונים יעסקו בהבדלים שבין המושגים ובשאלת ייחוס בריאת ה' את עולמו, ייחוס התורה, הנבואה, ההשגחה ועוד, לאחד מהם.

מקור השאלה ומוצאה בשאלה אחרת, שאין הוגה רציני שלא עסק בה, והיא אחת השאלות העקרוניות ביותר בספר "מורה נבוכים" בפרט ובעולם ההגות והמחשבה של הראשונים בכלל: שאלת קדמות העולם. שאלה זו כוללת גם את השאלה הפשוטה, האם העולם נברא בנקודת זמן כלשהי, אך שאלת קדמות העולם כוללת יותר מזו, והיא רבת השלכות לכל השאלות המהותיות לעולם המחשבה: תפיסת הנבואה, בעיית הרע ותכלית המציאות, מטרתו של האדם בעבודת ה' ואופן השגתו וידיעתו את ה', וטעמי המצוות בכלל.

כנקודת מוצא אפשרית לדיונים אלו, תשמש השאלה "שחקרו ראשונים ואחרונים לדעת סיבת בריאת העולמות, לאיזו סיבה היתה", כלשונו של רבי חיים ויטאל בתחילת "עץ חיים" (דרוש עיגולים ויושר, שער א פרק א). שאלה זו מניחה בפשטות שה' פועל באופן רצוני, בלתי כפוי, ואין דבר המכריח אותו וכופה אותו לפעול כפי שפעל; ומאחר שברא את העולמות, הרי שרצה בבריאתם ולא היה דבר־מה שהכריח אותו לבראם; נותר אפוא לברר מהי הסיבה לרצון לברוא את העולמות. שאלה זו מובילה בדרך כלל למחקר ובירור, מהו היתרון בקיומו של העולם, יתרון שיש בו כדי להסביר את בריאתו: כדי להטיב עם הבריות, או אולי מתוך סיבות אחרות?

הקושי במציאת יתרון ממין זה גובר, כאשר נלקחת בחשבון העובדה שה' הוא השלם בתכלית, ולפני שנברא העולם לא חסר לו דבר, ולא יתכן שבריאת העולם הוסיפה לו שלמות כלשהי שהיתה חסרה לו לפני כן, קודם שברא את העולם. מעתה, אם לא היה חסר דבר, תתגבר הקושיה: לשם מה ברא את העולם?

בבסיס שאלות אלו עומדת ההנחה המובנת־מאליה שפעולה רצונית היא פעולה השואפת למלא חסר כלשהו, והצורך במילוי של חסר זה הוא הסיבה להתעוררות הרצון ("סיבה תכליתית"). ניתן לדייק יותר ולהבחין בין פעולות רצוניות מסוגים

מפתחות

מאחר והכרך הראשון נדפס אחרי הכרך השני,
כוללים המפתחות להלן את שני הכרכים.

שמות כ, כא	ב, צא; קמט	ויקרא יד, ח	ב, לח
שמות כ, כב	ב, קנא	ויקרא טו, יא	ב, נא
שמות כא, יד	א, רעו	ויקרא טו, יג	ב, לה; נא
שמות כב, ז	ב, קס	ויקרא טו, יט	ב, נא
שמות כב, יג	ב, קס	ויקרא טו, כד	ב, מו
שמות כב, ל	ב, כה; מד	ויקרא טו, כח	ב, לה; נא
שמות כג, ב	א, עט	ויקרא טו, לא	ב, לג; פז
שמות כג, יב	ב, כח	ויקרא טז, ב	ב, לג
שמות כג, יג	ב, צז	ויקרא טז, ל	ב, לט
שמות כג, טז	א, ס	ויקרא טז, לד	ב, קנה
שמות כד, יב	א, קטו; רא	ויקרא יז, י-יד	ב, נד
שמות כה, ח	ב, קמט; קנ	ויקרא יז, יא	ב, נג
שמות כה, כ	ב, רמב	ויקרא יח, יט	ב, מה; (צד)
שמות כה, כב	ב, קנ	ויקרא יח, כד	ב, לט; פו
שמות כה, ב	ב, צא; קנד; קנה	ויקרא יח, ל	א, שכו
שמות כח, לח	ב, פז; קנט	ויקרא יט, א	ב, צט
שמות כט, ח	ב, קנה	ויקרא יט, ב	ב, כג; כז; ק
שמות לא, טז	ב, סד	ויקרא יט, יב	ב, רא
שמות לא, יז	ב, שלא	ויקרא יט, יד	ב, לא
שמות לב, יג	ב, קעב	ויקרא יט, טז	ב, לא
שמות לג, יח	ב, ריז	ויקרא יט, יח	א, תמוז; ב, לא
שמות לג, כ	ב, רפ	ויקרא יט, כו-כח	ב, רי
שמות לד, כז	א, קצז	ויקרא יט, כט	ב, קצט
שמות לד, כח	ב, קכט	ויקרא יט, ל	ב, פה; צ; קנג
שמות לז, ז	ב, צ	ויקרא יט, לב	ב, לא
שמות מה, לה	ב, לג	ויקרא יט, לז	ב, רג
ויקרא א, ב	ב, קמט	ויקרא כ, ג	ב, פו; צו
ויקרא ד, יג	א, שמ; שמה	ויקרא כ, ו	ב, נד
ויקרא ד, כז	ב, לג	ויקרא כ, ז	ב, כג; לח
ויקרא ו, ו	ב, רמב	ויקרא כ, טו	ב, קעז
ויקרא ז, יט	ב, קמג	ויקרא כ, יח	ב, מו
ויקרא ח, ח	ב, קנה	ויקרא כ, כב	ב, צח
ויקרא יא, ח	ב, קמו	ויקרא כא, א	ב, לד; פז; קמו; קנט; קס
ויקרא יא, לח	ב (נג)	ויקרא כא, ב	א, רה
ויקרא יא, מג	ב, לז; מ; מו; (נט); קמד; קצט	ויקרא כא, ו	ב, לד
ויקרא יא, מד	ב, כג; כה; לז; לח; פו; ק; קיב; קסה; קעז	ויקרא כא, ז	ב, קס
ויקרא יא, מה	ב, לט	ויקרא כא, ח	ב, קנד
ויקרא יב, ב	ב, לט	ויקרא כא, ט	ב, קס
ויקרא יב, ד	ב, מו; נז	ויקרא כא, יב	ב, ר
ויקרא יג, מו	ב, פח	ויקרא כג, טו	ב, לה; קס
	ב, מה	ויקרא כג, מ	ב, לה

ויקרא כג, לז	ב, לג	דברים ה, טו	ב, רסז
ויקרא כו, כב	א, ס	דברים ה, יט	א, קד; ב (עט)
ויקרא כו, כה	א, ס	דברים ה, כד	ב, קה
ויקרא כז, יד	ב, רד	דברים ו, ד	ב, צ
במדבר ד, יא	ב, קיח	דברים ו, ה	א, ז; רצה
במדבר ד, כ	א, קעג	דברים ו, יג	ב, קעא; קעא
במדבר ה, ו-ז	ב, רע	דברים ו, יח	ב, כח
במדבר ו, א-ח	ב, קסא	דברים ו, כד	א, ו; רמו
במדבר ו, ב	ב, קסו	דברים ו, כה	א, רמג
במדבר ו, ה	א (קלב); ב, כח; קה; קסה; קסו	דברים ז, כב	א, קיז
במדבר ו, ז	ב, קסו	דברים ח, ב	א, ת
במדבר ו, ח	ב, כח; קעב	דברים ח, טז	א, תא
במדבר ו, יא	ב (קסט)	דברים ט, כג	ב, קעט
במדבר ח, כה	א, קעג	דברים י, טז	ב, קה
במדבר טו, כט	ב (לא)	דברים י, כ	ב, רפז
במדבר טו, לא	א, רמג; רנא	דברים יא, יג	א, ז; ב, קל
במדבר טו, מ	ב (ריב)	דברים יא, יג-יז	א, רלז
במדבר כא, א-ג	א, קיח	דברים יא, כב	א, שא; ב, רפז
במדבר כא, יד	ב, פא	דברים יב, ב	ב, פח
במדבר כג, כג	ב, קכ	דברים יב, ט	ב, קמט
במדבר ל, ג	א, קצג; ב, קסז; קעא	דברים יב, כג	ב, נד; נה
במדבר לא, כג	א, רו; ב, קעח	דברים יב, כא	ב, פט
במדבר לג, נג	ב, קעט	דברים יב, ל	ב, צא
במדבר לה, לא	ב, ר	דברים יב, לא	ב, פג; צא
במדבר לה, לד	ב, פו; ר	דברים יג, א	א, שמד
דברים א, ז	ב, קעט	דברים יג, ד	א, ת
דברים א, ח	ב, קעט	דברים יג, ב-ו	א, שו
דברים א, יז	א (קלח)	דברים יג, ה	ב, רפז
דברים א, כא	ב, קעט	דברים יד, כג	ב, צב
דברים א, כו	ב, קעט	דברים יד, כט	ב, קנו
דברים ד, ד	ב, רפז	דברים טו, ב	א, שסא
דברים ד, ה	א, רסט	דברים טו, יא	א, קכו
דברים ד, ו	א, יא; קע; ב, רט; רכח	דברים יז, ח	א, שמ; שנח
דברים ד, ח	ב, קט; קיד; קיז; קנא	דברים יז, ט	א, פ
דברים ט, ט-י	א, קג	דברים יז, יא	א, עב-עג; קסג; שלד
דברים ד, יט	ב, סז; קכ	דברים יז, טו-יז	א, קטו
דברים ד, כה-כו	א, קטו; קיז	דברים יז, יז	ב, ר
דברים ד, לה	ב, קל	דברים יח, ג	ב, קכא
דברים ד, לט	ב, קל	דברים יח, ט	א, רסב
דברים ה, ג-ד	א, שח	דברים יח, יא-יב	ב, סח
דברים ה, יד	ב, רל	דברים יח, יד	ב, קכ

א, רנא	שמואל א' כה, כט	א, שה; שיג	דברים יח, כא-כב
ב, קפ	שמואל א' כו, יט	א, תב; ב, קעט	דברים כ, יז
ב, קס	שמואל ב' ו, ב	ב, קה	דברים כא, יח-כ
ב, קעא	מלכים א' א, ל	א, שכא	דברים כא, כב-כג
ב, סז	מלכים א' ה, י	א, רמג; רמו	דברים כב, ז
א, יב	מלכים א' ה, יג	א, שמה	דברים כב, כו
א, שעח	מלכים א' ח, סה	ב, מ	דברים כג, טו
א, שה	מלכים א' יג, א-ו	ב, מה	דברים כג, יא
א, שכא	מלכים א' יז, יז	ב, קצט	דברים כד, ד
ב, צט	מלכים ב' ד, ט	ב, קפ	דברים כו, א
ב, סד	מלכים ב' ו, יז	ב, קנא	דברים כז, ו
ב, מט	מלכים ב' ח, ד-ה	ב, קה	דברים כז, ט
ב, קלה	מלכים ב' יח, כז	א, תמז; ב, קיט	דברים כח, ט
א, שו	מלכים ב' כ, ח-יא	א (רמז)	דברים כח, יב
ב, קה	ישעיה א, יט	ב, קלה	דברים כח, ל
א, יא; ב, סז	ישעיה ב, ו	א, רמג	דברים כח, מז-מח
ב, צח	ישעיה ג, ד	ב, רעא	דברים ל, א-יא
ב, כח; קעב	ישעיה ט, טז	א, עז; קיז	דברים ל, יא-יד
ב, קס	ישעיה טז, ח	א (רנד)	דברים ל, יט
ב, צב	ישעיה כה, א	ב, רפז	דברים ל, כ
ב, קסו	ישעיה כח, ז	א, קכו	דברים לא, טז
ב, קג	ישעיה כח, ז-ח	ב, שכד	דברים לב, ד
ב, יא	ישעיה כט, יד	א, רפא	דברים לב, ה
ב, יט	ישעיה כט, יט	ב, סה	דברים לב, יז
ב, מט	ישעיה ל, כ	ב, רטו; רלט	דברים לב, מז
ב, קטו	ישעיה לב, ה	א, כג; (קצו); שסח; שפה	דברים לג, ד
ב, רטז	ישעיה מ, כב	ב, קנו; קנח	דברים לג, י
ב, ריז	ישעיה מג, ז	א, מט	דברים לד, י-יב
א, נב	ישעיה מה, יב	א, רמג	דברים לט, טו
ב, רטז	ישעיה מה, יח	א, שנה	יהושע יט, נא
ב, רלט	ישעיה מה, יט	א, קיח	שופטים א, טז-יז
ב, קג	ישעיה נ, ד	ב, קסד	שופטים ב, יח
ב, רפ	ישעיה נה, ח	ב, קסד	שופטים יא, כט
ב (רצ)	ישעיה נט, ב	ב, קסא	שופטים יג, ג-ה
ב, קעב	ישעיה סב, ח	ב, קסו	שופטים יג, יד
א, רנא	ישעיה סד, ג	ב, קסד	שופטים יד, יט
ב, סב	ישעיה סה, יג-יד	ב, רעג	שמואל א' ב, כה
ב, קו	ישעיה סו, יז	א, קטז	שמואל א' ח, ה-כ
ב, פד	ירמיה ב, לא	ב, קסד	שמואל א' יא, ו
ב, פד	ירמיה ה, ב	ב, קסד	שמואל א' טז, יג
ב, קג	ירמיה ה, ח	ב, לד	שמואל א' כא, ו

ירמיה ט, א	ב, קג; קמד; קמה	תהלים פא, ו	ב, קלו
ירמיה ט, כב-כד	ב, קלא	תהלים פב, ו	ב, קג
ירמיה כג, כט	ב, קח	תהלים פט, לו	ב, קעב
ירמיה כג, לו	ב, יט	תהלים ק, ג	ב, קל
ירמיה כח, טז	א, ס	תהלים קד, ד	ב, סד
ירמיה לא, ב	ב, קכט	תהלים קד, כד	א, לה
ירמיה לא, ל-לג	א, קכב	תהלים קו, יח	ב, סד
ירמיה לב, יט	א, סב	תהלים קו, לה	א, יא
ירמיה לז, כה	ב, רטז	תהלים קטז, ו	ב, מט
יחזקאל ח, טז	ב, פח	תהלים קיט, סט	ב, צט
יחזקאל כ, לב	ב, קל	תהלים קיט, פו	ב, צט
יחזקאל לו, יז	ב, מז	תהלים קיט, צו	ב, רכט
יחזקאל לו, כה	ב, רה	תהלים קלב, ב	ב, קעא; קעב
יחזקאל לו, כז-כז	א, קכב	תהלים קלה, ו	א, לד
הושע ב, י	ב, קד	תהלים קמז, יט-כ	א, שפו
הושע ד, יד	א (קלא)	משלי ב, א	ב, רל
עמוס ב, יא	ב, קסא	משלי ג, טו	ב, קלא
עמוס ג, ז	א, קט	משלי ג, יט-כ	א, לה
מיכה ו, ג	ב, פד	משלי ה, יז	א, קלט
זכריה יג, ב	ב, נט; סב	משלי ח, יא	ב, קלא
מלאכי א, ח	ב, מט	משלי י, כז	א (רפד)
מלאכי ג, ו	ב, רלג; שיב	משלי יג, כ	ב, קמד
יונה ג	א (רפד)	משלי יג, כה	ב, קטו
תהלים א, א	ב, קמד	משלי טז, ד	ב, ריז
תהלים יא, ה	א, תד	משלי יט, ג	א, רפא
תהלים טז, ח	ב, קל	משלי כא, כג	א, רעט
תהלים יח, לא	ב, נה; רלט	משלי כב, ג	א, רצ
תהלים יט, ח	ב, קיז; קיח; (קסט); רה	משלי כב, כ-כא	ב, רה
תהלים יט, ט	ב, רה	משלי כה, יא	ב (כ)
תהלים כד, א	ב, קעב	משלי כה, יז	ב, פה
תהלים כה, יד	א, קח-קט	משלי ל, יב-יג	ב, קו
תהלים כז, ו	ב, מא	משלי ל, יט	ב, יז
תהלים לא, כ	ב, רל	איוב יא, יב	א, רנא
תהלים לג, ד	א, לה	איוב כג, יג	א, לד
תהלים לג, יח	א, סב	איוב לג, יט	א, רסו
תהלים לז, טז	ב, קטו	איוב לה, ה-ז	א, צג
תהלים מה, י	ב, קלה	איוב לה, ו	ב, רעד
תהלים נה, א	ב, רפה	איוב לו, ז	א, סב
תהלים ס, ו	א, תכ	איוב מב, ז	א, רצא
תהלים סג, ט	ב (רצ)	שיר השירים א, ב	ב (ל)
תהלים עג, כ	ב, קכח	שיר השירים א, ד	ב, קה

שיר השירים ב, ז	ב, קפ	אבות פ"ה מי"ז	ב, עח
קהלת א, ט	ב, שכו	עדיות פ"ח מ"ז	א (קיב)
קהלת ג, יא	א, לד	תמיד פ"ג מ"ח	ב, צב
קהלת ג, יד	א (מה); ג, ב, שכד	כלים פ"ה מ"ה	ב, עד
קהלת ג, יט	ב, נד	אהלות פ"ו מ"ו	ב, עד
קהלת ג, כא	ב, נה	נדה פ"י מ"ד	א, שיט
קהלת ה, א	ב, רפב	מכשירין פ"א מ"א	ב (נג)
קהלת ה, ט	ב, קיד	זבים פ"ה מ"ה	ב, עד
קהלת ז, יד	ב (קמז)	ידיים פ"ג מ"ב	א, קלו
קהלת ז, טו	ב, קע	ידיים פ"ד מ"ג ומפרשים	א, קח
קהלת ז, כג	ב, נח	ידיים פ"ד מ"ז	ב, שלח
קהלת ח, ד	א, לד	אבות דרבינו נתן, ח	ב (עה)
קהלת ט, י	א, רמד	סופרים טו	ב, כא
קהלת י, כ	ב, סז	סופרים כ, ד	א, תכ
קהלת יב, א	א, קכב	סופרים כ, ו	א, תיט
אסתר ד, ב	ב (נט)	מגילת תענית, סכוליון ד"ה עשרים	א, תיב

תוספתא

דברי הימים א' יב, יט	ב, סד	ברכות ג, י	א, תיט
דברי הימים א' כח, ט	א, שנה	יבמות יד, ט	א, תז
דברי הימים א' כג, יג	ב, קסד	בבא קמא ו, ו	א, רעז
דברי הימים ב' ל, ג	ב, קל	בבא קמא ט, ג	א, רעז
	ב, קנד	מכות ב, ב	א, רעז
	ב, לד	עבודה זרה ח, ד	א, שפ
		מנחות ו, יב	ב, שיט
		ידיים ב, טז	א, קט

משנה ומסכתות קטנות

ברכות פ"ה מ"ג	ב, רמח	ברכות ה, קריאת שמע ומזיקים	ב, קכד
פאה פ"א מ"א	א, רמח	ברכות ה, והתורה זו משנה	א, קטו
שביעית פ"י מ"ד	א, שס	ברכות ז, וחונותי את אשר אחון	א, רמב
פסחים פ"י מ"ה	א, תיב	ברכות יג, הקורא לאברהם אברם	א, שעה
חגיגה פ"א מ"ח	ב, קיא	ברכות יח, מת הבא בספינה	ב, סט
חגיגה פ"ב מ"ז	ב, קמא	ברכות יח, רשעים בחייהם	א (רנה)
סוטה פ"ט מט"ו	ב, קי	ברכות כא, תפילה דרבנן	ב, שו
מכות פ"ג מי"ז	ב, קצו	ברכות כב, ת"ח מצויין	ב, כח; קעב
אבות פ"א מ"א	א, שכו; שמד	ברכות כב, ד"ת אין מקבלין טומ'	ב, פז
אבות פ"א מ"ג	א, תמב	ברכות כו, תפילה כנגד מי	א, שעה
אבות פ"ב מ"א	ב, קטו	ברכות כז, תפילה קצרה	ב, שכ
אבות פ"ג מי"ד	א (קא)	ברכות כט, צרכי עמך מרובים	ב, שכ
אבות פ"ג מט"ו	א, קכא	ברכות לג, על קן צפור	ב, רלה; רנז
אבות פ"ד מי"ג	א, שמה		
אבות פ"ה מ"ג	א, תיב		

ברכות לג: ההוא דנחית	א, תנ	פסחים קיג, נדה בין ב' אנשים	ב, מח
ברכות לד: עין לא ראתה	א, רנא	פסחים קיז, מי תיקן להם הלל	א, קסז
ברכות מז: הרבה זהירים בה	ב (קיג)	פסחים קיז, על כל צרה וצרה	א, קצט; תיג
ברכות מוח: משה תיקן	א, קלז	ראש השנה טז, נחתמים למיתה	א (רנו)
ברכות נג: והתקדשתם	ב, כח	ראש השנה יח: מיתת צדיקים	ב (קפט)
ברכות נד: הרואה מקום שנעשו	א, תכה	ראש השנה כא: שערי בינה	ב, נח
ברכות נז: אלא מאורשה	א, כד	ראש השנה לא: שית אלפי שנין	ב, שכג
ברכות נז: לעקור ע"ז מארצנו	ב (קפט)	ראש השנה לא: עולם שכולו שבת	ב, סד
ברכות ס: אין דרך ברפואות	א, רסז	יומא כא: העדר שכניה בבית שני	ב, סד
שבת יב: שואל צרכי בארמית	ב, קלו	יומא כג: כל ת"ח שאינו נוקם	ב (לא)
שבת יד: בשעה שתקן שלמה	א, קלו	יומא כח: קיים א"א כל התורה	ב, רל
שבת טז: כלי זכוכית	ב, עה	יומא כח: מאברהם ניקום ונגמר	א, שסט
שבת כג: והיכן ציונו בלא תסור	א, קסג; קסה	יומא לט: אדם מטמא עצמו	ב, מ
שבת ל: משה רבינו גזר	א, קמג	יומא לט: ונטמתם בם	ב (נט)
שבת לד: עירובין דרבנן	א, קלו	יומא עב: קריעת בגדי כהונה	ב, ר
שבת מ: העובר על דרבנן	א, קפ	יומא פו: פרקו נאה	ב, לא
שבת מ: בלשון חול	ב, קלט	יומא פז: אם יחטא איש לאיש	ב, רעג
שבת עה: חישוב תקופות	א, קע	סוכה לא: האי לחודיה קאי	א (שלג)
שבת פא: אמרה איהי מילתא	ב, קכג	סוכה לח: תפילה דרבנן	ב, שו
שבת פב: עבודה זרה מטמאה	ב, מט	סוכה מה: אסקפלריא המאירה	ב, שא
שבת פח: הר כגיגית	א, שצא	סוכה מו: הושענא לינוקא	א, שנד
שבת קה: נוטריקון	א (קלא)	ביצה ז: ביצים מעורות	ב, עו
שבת קח: שמונה שרצים	ב, סג	מגילה ד: משה תיקן	א, קלז
שבת קלג: מה הקב"ה רחום	ב, רלה	מגילה ז: כתב זאת זכרון בספר	א, קיד
שבת קמט: אל תפנו אל	ב, קל	מגילה יד: מ"ח נביאים	א, קלד; שלב
שבת קנא: ימים שאין בהם חפץ	א, קכב	מגילה יד: מעבדות לחירות	א, תיז
שבת קנב: נפשותיהן של צדיקים	ב, שא	מגילה כא: שעשה נסים	א, תכ
שבת קנב: כל י"ב חודש	ב, סד	תענית ב: עבודה שבלב	ב, קל
עירובין ה: עירובין דרבנן	א, קלו	תענית יא: תשמיש בשנות רעב	א, שסה
עירובין יג: מחלוקות ב"ש וב"ה	א, פא; ב, עח	תענית יט: נשתנו	א, תכב
עירובין יח: אדם הראשון	ב, סב; קכו	מועד קטן ג: מלאכות שביעית	א, רטז
עירובין יח: אדם הוליד רוחות	ב, קכב	מועד קטן ה: משמרת למשמרתי	א, שכו
עירובין כא: בשעה שתקן שלמה	א, קלו	מועד קטן ט: אין מערבין שמחה	א, שעח
עירובין כב: היום לעשותם	א, רמא	מועד קטן כח: כרת בן חמשים	א, רנג
עירובין נא: מנין לאיסור תחומין	א (רכד)	חגיגה ג: הללו מטמאין	ב, עט
עירובין נד: מה תאנה	א, א; ב, טו	חגיגה יב: ערבות	ב, שא
פסחים ז: חמץ משעה שישית	א (שנח)	חגיגה טז: עניין השדים	ב, סב; סה
פסחים כב: לרבות תלמידי חכמים	א, קסח	חגיגה יח: מדרס לפרושין	ב, כח; קעב
פסחים מט: אלא מאורשה	א, כד	חגיגה יח: חולין בטהרה	ב, קמב
פסחים נ: מתוך שלא לשמה	א, רסז; תמב	יבמות כא: משמרת למשמרתי	א, שכו
פסחים קט: זוגות	ב, קכד	יבמות נד: לאו הבא מכלל עשה	א (תנט)

א, קמא	קידושין לט, שכר בהאי עלמא	א, שסו	יבמות סד, לא ילדה י' שנים
א, רמח	קידושין לט, טוב לשמים ולבריות	א, שסו	יבמות סה, משנים מפני השלום
ב, רי	קידושין סח, טעמא דקרא	א, רעט	יבמות עה, פצוע דכא ביד"ש
ב, רא	קידושין עח, בעל אינו לוקה	א (שנח)	יבמות פט, בעל יורש קטנה
ב, קסה	בבא קמא ד, אשם נזיר	א, פ	יבמות קב, אם יבוא אליהו ויאמר
א (שלד)	בבא קמא נב, כד רגזי רעיא	ב, עו	יבמות קג, סנדל המוסגר
ב, קח	בבא קמא נד, אחד שור וחמור	א (מה); תז	יבמות קכא, ראה ממעשה נסים
א, רמ;	בבא קמא פה, ניתנה רשות לרופא	ב (לא)	כתובות ז, מלך שמחל
רנז; רסז		א, רפ	כתובות ל, צינים ופחים
א, רסט	בבא קמא פה, אסיא במגן	א, שסו	כתובות נז, י"ב חודש לבתולה
ב, קנז	בבא קמא צא, מבייש בדברים	ב, סד	כתובות קג, רבי אחר פטירתו
א, קסט	בבא קמא ק, את הדרך ילכו	א, רסט	כתובות קה, נותן ממון לרופא
ב, נט	בבא מציעא טז, הוא השטן	ב, קפ	כתובות קי, כי גרשוני
ב (נג)	בבא מציעא כב, כי יותן לדעת	ב, קפ	כתובות קיא, שלוש שבועות
א (שנח)	בבא מציעא כז, אבידה בסימנים	ב, רפח	כתובות קיא, לדבוקי בשכינה
א, קסט	בבא מציעא ל, את הדרך ילכו	א, קצג; ב, קעג	נדרים ב, נדר דאסר חפצא
ב (רנב)	בבא מציעא לג, צער בעלי חיים	ב, קסח	נדרים ט, מעשה ר' שמעון הצדיק
א, עז-עט	בבא מציעא נט, לא בשמים היא	ב, קעה	נדרים יג, התפסה בדבר הנדור
ב, פ	בבא מציעא פד, ר' יוחנן ור"ל	ב, קעג	נדרים יג, נדרים באין בו ממש
ב, קנז	בבא מציעא פה, לא ברכו בתורה	א (רב)	נדרים לח, חכם גבור ועשיר
א (רפד)	בבא מציעא פה, מיתה בטרם עת	א (רנד)	נדרים סד, עני חשוב כמת
א (קמא)	בבא מציעא פו, מתיבתא דרקיעא	ב, קסא	נזיר ד, נזירות שמשון
ב, קמא	בבא מציעא פז, חולין בטהרה	ב, קסז; א (קלב)	נזיר ד, נדרים לשם שמים
א, תח	בבא מציעא קו, טענת נס בממון	א, תמח	נזיר ה, יהיה בגימ' שלושים
א (רפד)	בבא מציעא קז, מיתה בטרם עת	ב, קלו	סוטה יד, להלך אחר מדותיו
ב, לא	בבא מציעא קח, בר מצרא	ב, קעט	סוטה לו, יוסף ושבעים לשון
א (רב)	בבא בתרא יב, נטלה נבואה	א (קל)	סוטה מד, מלחמת רשות וחובה
ב, נט	בבא בתרא יז, מלאך המוות	א (שנח)	סוטה מז, משרבו הנואפים
א (קלח)	בבא בתרא קיט, סדר השואלים	א, שס	גיטין כ, שכר הסופר
ב, כג	בבא בתרא קלג, הפסק לירושה	א, שנה	גיטין לו, פרוזבול
א, רפ	בבא בתרא קמד, חלה בפשיעה	ב, סז	גיטין לו, הפקר בית דין הפקר
א, קטז	סנהדרין כ, להעמיד להם מלך	א, שנד	גיטין מה, שיחת עופות
ב, ר	סנהדרין כא, לא ירבה נשים	ב, קנד	גיטין נט, עונת הפעוטות
א, קיד	סנהדרין לח, ונושנתם	א, קצז	גיטין נט, וקדשתו
ב, קצב	סנהדרין מז, צדיק אצל רשע	ב, לח	גיטין ס, ברית על דברים שבע"פ
ב, רא	סנהדרין נג, ערוות אשת הבן	ב, צח	גיטין ע, סעודה שהנאתך
א, שעב	סנהדרין נו, ז' מצוות במרה	א, קד	קידושין ב, מקודשת מזומנת
א, שפא	סנהדרין נז, להושיב בתי דינים	ב, פא	קידושין ל, והודעתם לבניך
א, שפב	סנהדרין נח, קום ועשה ושוא"ת	ב, קח	קידושין ל, והב בסופה
א, שעג	סנהדרין נט, גוי ששבת	א, ו	קידושין ל, פגע בך מנוול זה
ב, רפט	סנהדרין סד, ואתם הדבקים		קידושין לט, למען ייטב לך

סז, ב	חולין ז: כשפים	א, רנא	סנהדרין סד: הכרת בעולם הזה
א, רסו	חולין ז: נוקף אצבעו למטה	ב, סב	סנהדרין סה: הלן בבית הקברות
ב, נא	חולין נט: סימני עופות	ב, סד; סה; קכג	סנהדרין סז: מעשה כשפים
ב, נב	חולין סב: מדבריות	ב, קכג	סנהדרין סז: עיגלא תילתא
ב, מו	חולין סד: סימני ביצים	ב, קכג	סנהדרין סח: כישוף
א, שסז	חולין ק: סימני נאסר	א, רסב	סנהדרין סח: למד להבין ולהורות
א, שסט	חולין קא: בני ישראל	ב, קלה	סנהדרין סח: לשון נקיה
ב, קכג	חולין קה: אמרה איהי מילתא	א, קעג	סנהדרין פא: גונב את הקסוה
ב (נג)	חולין קיח: פירות שלא הוכשרו	ב, קנה	סנהדרין פג: מחוסר בגדים
א, פ	חולין קכד: אילו אמרה יהושע	ב, רא	סנהדרין פה: מקלל אביו ואמו
א, קמא	חולין קמב: שכר בהאי עלמא	א, שנח	סנהדרין פז: בין דין לדין – ממונות
ב, קכג	בכורות ח: אמר שם	א, קפ; שמ	סנהדרין פז: זקן ממרא בדרבנן
ב (עג)	בכורות כב: כג: ביטול טומאה	א, שמב	סנהדרין פח: חומר בדברי תורה
ב, ע	בכורות כז: טבילה לטומאת מת	ב, סד	סנהדרין צ: הכופר בתחית המתים
א, רסט	בכורות כט: הנוטל שכר	א, רסט	סנהדרין צא: רופא אומן תיקרא
א, תיב	ערכין י: משום ניסא	ב, צח	סנהדרין צב: קדוש לעולם קיים
א, קסו	ערכין יא: עיקר שירה בפה	ב, שכח	סנהדרין צב: אותן אלף שנים
א (פד); ריא	תמורה טז: הלכות שנשתכחו	ב, קכג	סנהדרין צה: אבישי בן צרויה
א, עז	תמורה טז: לא בשמים היא	ב, שכג	סנהדרין צז: שית אלפי שנין
א, ריג	כריתות ה: גזירה שוה	א, שמא	סנהדרין צט: חוץ מדקדוק זה
ב, סד	מעילה יז: ריבוי שדים	א, רעא	מכות כג: רצה הקב"ה לזכות
ב, לח	נדה יג: המכניס ידו	א, יט; עב; קו; קמו;	מכות כג: תר"ג מצוות
ב, קכו	נדה כד: דמות לילית	רכא; שסז	
ב, סג	נדה לד: נדה וזוב בנכרים	ב, לז	שבועות יח: כל המקדש
א, שיט	נדה סט: שמא התעלפו	א, קמו	שבועות לט: מצוות שעתידין
תלמוד ירושלמי		א, שצה	עבודה זרה ב: ג, מצוות בני נח
א (רא)	פאה פ"ב ה"ו	א, רמא	עבודה זרה ג, היום לעשותם
א, שס; (שסא)	שביעית פ"י ה"ה	א, קסה	עבודה זרה ז, בדברי סופרים
א, קי; ב, קמא; קמג	שבת פ"א ה"ג	ב, לז; קי	עבודה זרה כ: ברייתא דרפב"י
ב (צה)	שבת פ"ז ה"ב	ב, נב	עבודה זרה לה: סימן חלב טמא
א (שכד)	עירובין פ"ג ה"ט	א (מה)	עבודה זרה נד: עולם כמנהגו נוהג
א, קפד	סוכה פ"ג ה"ד	ב, עה	עבודה זרה סז: הראויה לגר
א, קלג; שלב	מגילה פ"א ה"ה	ב, עד	עבודה זרה עד: כלי אבנים
א, קטו; רא	מגילה פ"א ה"ז	ב, עה	עבודה זרה עה: גיתיו ובית בדיו
א (רא)	מגילה פ"ד ה"א	א, שמג	הוריות ד, דבר שהצדוקים מודים
א, שסו; שעח	מועד קטן פ"א ה"ז	א, שמב	הוריות ח, זדונו כרת
א, שסט	מועד קטן פ"ג ה"ה	ב, קנט	הוריות יג, ממזר ת"ח וכהן ע"ה
א (רא)	חגיגה פ"א ה"ח	א, שסו	זבחים קח: שחוטי חוץ
א, קמא; ב, קטז	חגיגה פ"ב ה"א	ב, עד	מנחות כד, שבע לו טומאה
א, קסה	יבמות פ"ב ה"ד	ב, קנח	מנחות נג, עזריה ורבי פרידא
		ב, רסד	מנחות קי, מה כתיב בפ' הקרבנות

גדרים פ"ט ה"א	ב, רנא; רעד	ספרי שופטים, קעד	ב, סז
סוטה פ"א ה"ז	א (רנה)	ספרי האזינו, שו	א, שב
סוטה פ"ט ה"א	א, תז	ספרי ברכה, שמג	ב, שיט
גיטין פ"ז ה"ג	א, תז	תנחומא תשא יז	א (רא)
סנהדרין פ"ז הי"ג	ב, קכג	תנחומא ויקרא ח	א, ו
עבודה זרה פ"ה הט"ו	ב, קעז	תנחומא שמיני ח	ב, רנא
		תנחומא מצורע א	ב, מו
		תנחומא נשא טז	א, צד
מדרשים			
מכילתא בשלח, דעמלק, ב	א (קצו)	בראשית רבה א, א	א (קא); ב, נח
מכילתא יתרו, ו	א, קמז	בראשית רבה ד, ד	ב, רלג
מכילתא יתרו, יא	ב, קנא	בראשית רבה ה, ה	א, נב; נד
מכילתא יתרו, יט	א, שצה	בראשית רבה לה, ג	ב, קלא
מכילתא משפטים, דנזיקין, ד	א, רעו	בראשית רבה מד, א	ב, נה; רלד; רלט; רנ-א;
מכילתא משפטים, דכספא, כ	ב, צו	בראשית רבה מט, ב	א (קג)
מכילתא דרשב"י, שמות יט, כד	א, צד	בראשית רבה נא, ג	א, רפ
תורת כהנים ח, ח	ב, קנה	בראשית רבה נה, ב	א, תד
תורת כהנים יב, ג	ב, כז	בראשית רבה ע, יט	א, שעח
תורת כהנים טז, לד	ב, קנה	בראשית רבה פ, ז	ב, רפט
תורת כהנים יט, ב	ב, כז; פו	בראשית רבה פ, יא	ב, קט
תורת כהנים יט, יב	ב, רא	בראשית רבה פו, ז	ב, קלה
תורת כהנים יט, ל	ב, קנג	שמות רבה כא, ו	א, נד
תורת כהנים כא, ו	ב, קנה	ויקרא רבה א, יד	ב, שא
תורת כהנים כא, ח	ב, קנד	ויקרא רבה יג, א	א (קמב)
תורת כהנים כה, ח	ב, לה	ויקרא רבה טז, ח	א (רפד)
תורת כהנים כה, לח	ב, קפ	ויקרא רבה כב, א	א, קצ; (רא)
תורת כהנים כו, יב	ב, סד	ויקרא רבה כב, ה	ב (רסה)
תורת כהנים כז, לד	א (רא)	ויקרא רבה לב, ב	ב, סז
ספרי במדבר, א	א, רכד	במדבר רבה יט, ג	ב, סז
ספרי נשא, כ	א, רכב	דברים רבה ה, יד	ב, קעט
ספרי שלח, קטו	ב, כה; קסה	דברים רבה י, ב	א, נה
ספרי פנחס קלט	ב, שא	שיר השירים רבה א, ד	ב (רצ)
ספרי מות, יד	ב, קעא; קעב	שיר השירים רבה א, ה	א (שכד)
ספרי ואתחנן, לג	א (רצו)	קהלת רבה י, כג	ב, סז
ספרי עקב, מא	ב, שה	איכה רבה ב, יג	א, תעב
ספרי עקב, מט	א, תמח; ב, רפז	שוחר טוב יב, ד	ב, פ
ספרי עקב, נא	ב, קעט	מדרש תהלים ל	ב, שא
ספרי ראה, עו	ב, נה	מדרש תהלים פז	ב, קמא
ספרי ראה, פב	א, שכט; שלב	מדרש תהלים קו	א, תכ
ספרי ראה, פה	ב, רפח	מדרש תהלים קלב	א (קצו)
ספרי שופטים, קנד	א, שמג	פסיקתא דרב כהנא ה, ג	ב, קמא
ספרי שופטים, קעג	ב (רצ)	פסיקתא דרב כהנא, יז	א (שכד)

פסיקתא רבתי טו	ב, קמא	עשין, לב	ב, קנד
משנת רבי אליעזר, ו	א (שפח)	עשין צו-קז	א, קמט
ספר יצירה ב, ד	ב, סו	עשין, קכג	א, קטז
מדרש תמורה	ב, רסד	עשין, קנה	א (תיא)
ספר הבהיר, קנח	ב (שלא)	עשין, קפב	א, רכה
זוהר, א, כו:	א, קכד	עשין, קפה	ב (קפט)
זוהר, א, קכה:	ב, מ	עשין, קפז	א, רכז; ב, קפ; (קפט)
זוהר, א, קפד:	ב, מא	עשין, רו	א, תמז
זוהר, ב, כח.	ב, קכג	עשין, רטו	ב, רח
זוהר, ב, קסא.	א (קא)	עשין, רלא	א, קסד
זוהר, ב, קצח.	א, נד	עשין, שיב	א, קפב
זוהר, ב, רמ.	ב, מא	לאוין, קסח	א, רח
זוהר, ג, לא:	ב, מא	לאוין, קפא	א, רח
זוהר, ג, פח:	ב, קס	לאוין, רפז	ב, רס
זוהר, ג, קעט:	א (קב)	לאוין, שח	ב, רח
פיוטי יוסי בן יוסי, אתנ תהלה	א (תד)	לאוין, שלו	א, ריג
		לאוין, שנג	ב, קצב
		לאוין, שסה	ב, רה

ספרי הרמב"ם

ספר המצוות		פירוש המשניות	
הקדמה	א, תנד	הקדמה ד"ה ועם מות יהושע	ב (קיג)
שורש ראשון	א, קו-קז; קלו; קמו; קסג-קסז	הקדמה ד"ה אבל סברת	ב (עט)
שורש שני	א (קלח); קסח-קעב	הקדמה ד"ה החלק הראשון	א, שצג
שורש שלישי	א, קעג-קעה; קצז	הקדמה ד"ה והחלק החמישי	א, קלז
שורש רביעי	ב, כג-קצז	הקדמה ד"ה וכאשר מת	א (קמב)
שורש חמישי	ב, קצט-שלה	הקדמה ד"ה והנני מביא לך משל	ב (קיג)
שורש שישי	א (תנט)	הקדמה ד"ה וכאשר אסף	א (קמב)
שורש תשיעי	א, קמה; ב (רח)	הקדמה ד"ה הפרק השלישי	ב, קנו
שורש אחד עשר	ב (ריב)	הקדמה ד"ה גם במתנבא	א, שיג
שורש ארבעה עשר	א, רנב	הקדמה ד"ה דע שכל	א, קפט
עשין, א	א, קמו; ב, רעו	הקדמה ד"ה ואלו הם חצי	א, קי
עשין, ב	ב (רעט)	הקדמה ד"ה ודע שהנבואה	א, עט; (קמב)
עשין, ג	א, רצו; ב, שג	הקדמה ד"ה וענין זה לא נודע	ב, קיג
עשין, ה	א, קסו; ב, שה	הקדמה ד"ה אח"כ נתעסק	ב, קסז
עשין, ו	ב, רצג	הקדמה ד"ה גם במתנבא	א, קיז
עשין, ז	ב, שד	ברכות א, ו	א, רעב
עשין, ח	א, תמז	ברכות ד, ד	ב, שכ
עשין, טז	ב, רח	ברכות ה, ג	ב, רנד
עשין, כ	ב, קנ; קנב	פאה א, א	א, רמח
עשין, כא	ב, קנג	דמאי ה, ט	ב (קיג)
		שביעית י, ד	א, שס

פסחים ד, י	א, רסא	יסודי התורה א, א	ב, רעו
מגילה ד, ז	ב, רנה	יסודי התורה א, ה	ב (רעט)
נדרים ד, ד	א, רעד	יסודי התורה א, יא-יב	ב, שיב
נזיר א, ג	א (קלב)	יסודי התורה ב, א-ב	א, רצה
גיטין ה, ח	ב, קנו	יסודי התורה ב, ב	ב, שב
סנהדרין ב, ה	ב, רב	יסודי התורה ב, ז	ב, רצו
סנהדרין ט, ו	א, רנא	יסודי התורה ב, ט-י	ב, רפ
סנהדרין, הקדמה לפרק י	א, קלח; קלט; (קצו); רמט; רנא; תמב; ב (רעט)	יסודי התורה ד, ו	ב, רצו
מכות ג, יז	ב, קצו	יסודי התורה ד, ח	ב, קכט
עבודה זרה ד, ז	ב, קכא	יסודי התורה ד, יב	א, רצה; ב, שג
הקדמה לשמונה פרקים	א, כא; ב, קיג	יסודי התורה ד, יג	ב, רו
שמונה פרקים, א	ב, קכט	יסודי התורה ז, א	ב, רצו
שמונה פרקים, ד	ב (ל); (קיג); קיז; קיח; קמד; (קסט); רה; (רכב)	יסודי התורה ז, ו	א, קלח
שמונה פרקים, ה	א, רס	יסודי התורה ח, א-ג	א, שט; ב, קעא
שמונה פרקים, ו	ב, רנח; (שפד)	יסודי התורה ח, ב	א, שח
שמונה פרקים, ז	ב, רצד	יסודי התורה ט, א	ב (מוח)
שמונה פרקים, ח	א (נג); קכא; (רמט); ב, רפא	יסודי התורה ט, א; ד	א, פא
אבות א, ג	ב (רנח); שיג	יסודי התורה י, א-ג	א, שצט
אבות א, טז	ב, קלד	דעות א, א-ד	ב, קיד-קטו
אבות ב, א	ב, קטו	דעות א, ה	ב (ל); קיט
אבות ג, טו	א, טו; ב, יט	דעות א, ו	ב, ק; קיט
אבות ה, ה	א (נג)	דעות ב, א	ב, קיד
אבות ה, ו	ב (קיג); (קסז); קע	דעות ב, ד	ב (קלג)
אבות ה, יג	ב (קסט)	דעות ג, א	ב, קע
עדיית ח, ז	א (קיב)	דעות ג, ב-ג	א, דנט
הוריות א, א	ב, קצ	דעות ד, א	א, דנט
מנחות יג, יא	ב, רסה	דעות ד, יא	א (רפו)
חולין א, ה	א, תנד	דעות ד, טו	א, רפ
חולין ז, ו	א, שסז; שצ	דעות ד, כ	א, רעח
בכורות ד, ג	ב, קצ	דעות ה, ד	ב, קא
הקדמה לטהרות	א, רח; ב, קיא	דעות ה, ה	ב, קיב
כלים ז, ג	א, ריד	דעות ו, א	ב, קמד
כלים יז, יב	א, רח	דעות ו, ב	ב, רצג
טהרות ב, ב	ב, קמד	תלמוד תורה א, ז	א, רסט
ידיים ד, ז	ב, שלח	עבודה זרה ז, א	ב (קפט)
		עבודה זרה יא, יא-י	ב, קכ
		עבודה זרה יא, יב	ב, רו
		עבודה זרה יא, טז	ב, קכ; (רכב)
		תשובה א, א	ב, רע
		תשובה ב, ח	ב, רעג
	א, קצ		
	א, שכח		

משנה תורה

הקדמה
מנין המצוות הקצר

תשובה ג, ד	ב, רס	מאכלות אסורות יז, ט	ב, קעח
תשובה ג, ז	ב, רעט	מאכלות אסורות יז, כט-לב	ב, קט
תשובה ג, ח	א, קצ	שחיטה יד, טז	ב, רו
תשובה ה	א, קכא	שבועות ב, ט	ב, קעה
תשובה ה, ד	א, קכג	נדרים א, ז-ח	ב, קעה
תשובה ה, ה	ב, רפ	נדרים ג, י	ב, קעג
תשובה ו, ה	א, קכו	נדרים יג, כג	ב, קסז
תשובה ז, ה	א, קיח; ב, רעא	נזירות ג, יג	ב (קסז)
תשובה ז, ו-ז	ב, רצג	נזירות י, יד	ב, קסא
תשובה ח, א	א (רמב); רנב	תרומות א, ב	ב, קפח
תשובה ח, ב-ד	ב, רסה	תרומות א, כו	ב, קפח
תשובה ח, ח וראב"ד	ב, שכד	שמיטה ויובל ט, טז	א, שנט
תשובה ט, א	א, רמב	שמיטה ויובל יא, ד	ב, קפח
תשובה י, ב	ב, שיג	בית הבחירה א, א	ב, קמט
תשובה י, ג	א, ח; רצו	בית הבחירה ז, א	ב, קנג
תשובה י, ה	א, תמד	כלי המקדש ג, א	ב, קנד
תשובה י, ו	א, רצו	כלי המקדש ד, א-ב	ב, קנד
קריאת שמע ג, ד-ה	ב, קלט	מעשה הקרבנות ב, טו	א, רכא
תפילה א, א	א, קסו; ב, שז	מעילה ח, ח	ב, צח; רג; רלו; רנט
תפילה א, ה	א, שעח	שגגות יג, ב	ב, קצ
תפילה ב, ב	ב, שכ	תמורה ד, יג	א, תסט; ב, רד; רלו
תפילה ט, ז	ב, רנד	טומאת מת ב, י	א, רח
תפילה יב, א	א, קלז	טומאת צרעת ב, ט	א (קמב)
נשיאת כפים יד, יב	א (שלג)	טומאת אוכלין טז, ח	ב, לו
ברכות א, א-ג	ב, שיט	טומאת אוכלין טז, ח-ט	ב, קמג
ברכות י, ט	א, תכח	טומאת אוכלין טז, י	ב, קמו
ברכות יא, ג	א, קעז	טומאת אוכלין טז, יב	ב, קא; קיא; קמג
מילה א, ב ונו"כ	א, רנב	מקוואות יא, יב	ב, פג; רה; רס; שלט
עירובין א, ב	א, קלו	שכירות ח, ה	א, תט
קידוש החודש ה, א	א (שנח)	רוצח יא	א (רנט)
סוכה ח, י	א, שנג	רוצח יג, ד	ב (ל)
תעניות א, ב	ב, שיח	סנהדרין כד, ו	א, שנה
תעניות ה, ב	ב (קפט)	עדות יג, א	א, רה
אישות א, ג	א, קעב	ממרים א, א-ב	א, קעח
אישות יג, יח-יט	ב, קצא	ממרים א, ב	א, קסה
אישות כה, ב	ב, רס	ממרים ב, א	א, ריב
איסורי ביאה יא, טז	ב (צד)	ממרים ב, ב	א, קמג; ריג
איסורי ביאה טז, ט	א (רפ)	ממרים ב, ט	א, שכח
איסורי ביאה כב, יח-כ	ב, קב	ממרים ג, ד-ה	א, שמח
מאכלות אסורות ג, יג	ב, מז	ממרים ד, א	א, שמא; שמח
מאכלות אסורות יז, ה	א, רו; ב, קעח	ממרים ד, ב	א, שמו

אבל א, א	א, קלז	א, סב	ב, שמ
אבל ב, א	א, רה	א, סג	א, רכ; שע
אבל ב, ז	א, רה	א, סח	ב (רכב)
מלכים א, א	א, קטז	א, סט	ב, ריג
מלכים ב, ו	ב (קיג)	א, ע	א, רנד
מלכים ג, ב	ב, רג	א, עא	א, י; כא
מלכים ה, ח	ב, קצא	א, עד	א (כט); תעב; ב (רמו)
מלכים ה, ט-יב	ב, קצ	ב, הקדמות	ב (ל)
מלכים ה, י	א (שעב); שפד	ב, א	ב (רעט)
מלכים ה, יא	א, שעג; שפד	ב, ד	א, תע; ב, רצו
מלכים ט, א	א, שעד; שפט	ב, ו	ב, רצו
מלכים י, ט	א, שעג	ב, יא	א, יא; ב, רצו
מלכים יא, ד	א, שצה; ב (קפט)	ב, יג	א (צו)
מורה נבוכים			
הקדמה	א, כ; ב, רפב	ב, יז	א, נו; ב, ריט
א, א	ב, קבח	ב, יח	א, מ; נז; קנה; ב (רכג)
א, ב	א, רמה; רנא; תלג	ב, יט	ב (רכה)
א, ה	ב, קיב	ב, כח	א, נ
א, ז	ב, קכא	ב, כח-כט	א, לב; ב, שכד
א, יא ושם טוב	א, קג; תע	ב, כט	א, טו; (מד); נא; ב, יט
א, יז	א, תמד	ב, ל	ב (שכה)
א, יח	א, ד; תלג; ב, שד	ב, לא	ב, רסז
א, כו	א (קכה); (תמב)	ב, לב-לג	א (צו); שיד; שצה
א, כז	א, תמ	ב, לג	א, צד
א, כח	ב, שלט	ב, לה	א (מד); שצג
א, לא	א (תמד); ב, פא	ב, לו	א, מט; קלח
א, לג	א, כ; תמד	ב, לז	ב, קמה
א, לד	א, ז; כא; רנא; תלג; תמג	ב, לט	א (שיד)
א, לה	א, תמג; ב, שיב	ב, מ	א, צב; (קמ); שעא; ב, קיז
א, לו	ב (רעט)	ב, מב	א (צה); תלב; ב (רכד)
א, מב	א, שכא	ב, מה	א (מד); פב
א, מו	ב, רלג	ב, מו	ב, קסג
א, נ	א, תסז	ב, מח	א (מד)
א, נ-ס	א, תמה	ג, מבוא	א, רסח
א, נב	א, תמו; ב (ריט); רכ; (שכה)	ג, ח	א, יא
א, נג	א, תמה	ג, י	ב, קב; קלב; קלג; (רכה)
א, נד	א, ד; תמו; ב, קא; (קיט)	ג, יב	א, רפ; ב, קיז
א, נז	ב, רעח	ג, יג	א, רפ; ב, קכב
א, נט	א, תנ-תנא; תסג	ג, יג-יד	ב, ריג; שלג
א, סא	ב, קכב	ג, טו	ב, רטז
			א (צה)

א, תמז	תשובות הרמב"ם, בלאו, ב, רסז	א, רפט; ב, רצה	ג, יז
א (שט)	אגרות, שילת, קלט	ב, רצה	ג, יח
א (פח)	אגרות, שילת, א, קסב	ב (רמא)	ג, יט
א (תטז)	אגרות, שילת, א, רכד	א, קכא; ב, רפא	ג, כ
א, רפג	אגרות, שילת, א, רסד	א, רצא	ג, כג
א (רמב)	אגרות, שילת, א, שמג	א, ת-תג	ג, כד
א, שסז	אגרות, שילת, א, תי	א, לב; מג; (נז); רצג	ג, כה
ב, רס	אגרות, שילת, ב, תפא	ב (נט); ריד; (רכה); רלט; רמה; רנט	ג, כו
א (רמט)	אגרות, שילת, ב, תפז	א, ה; ו; רמה; (שעד);	ג, כז
ב, שלט	אגרות, שילת, ב, תקמג	שצב; תלג; ב (רמא)	
א, כא	אגרות, שילת, ב, תקנג	א, ז; רצז; ב, שג	ג, כח
ב, קצב	אגרות, שילת, ב, תקעז	ב, קכב; רמה	ג, כט
ב, רט	אגרות, שילת, ב, תרפ	א (רמז)	ג, ל
א (מד); ב, רו	אגרת תימן	א, ה; ב, רז; רכה	ג, לא
ב, צג	אגרת המוסר	ב, קמח; רסב	ג, לב
א, רפו	הנהגת הבריות	ב, קד; קיד; קסה; (שעד)	ג, לג

ספרי הרמב"ן

השגות לספר המצוות

א, קיד-קלה; ריב; שמב; תמח	שורש ראשון	ב, קיז; קנו; רמה; רסו; שיח	ג, לט
א, קלז; ריז; ב (כט)	שורש שני	א (קצב); שכו; שמא	ג, מא
ב, כג-קצז	שורש רביעי	א (שעד)	ג, מב
א (תנט)	שורש שישי	ב, שיח	ג, מד
א, שפג	שורש ארבעה עשר	ב, פח; קמט; (קנב); קנג	ג, מה
א, קמז	עשין א	ב (נג); נד; רמה; רסג; רפה	ג, מו
ב, כד; שה	עשין ה	ב, כד; פג; ק; קנט; קסו; רח	ג, מז
ב, רצט	עשין ו	ב, קסו; רמח	ג, מח
א, שג; ב, שד	עשין ז	ב, פד; קו; רח; רלו	ג, מט
ב, קג	עשין לג	א, ד; ז; ח; ב, קכט; קמה; שטז; תלג	ג, נא
א (שנח)	עשין קנג	א, קלט; רנא; ב, קלא; תלג	ג, נד
ב, קעט	שכחת העשין ד	ב, קכט; ריג	מילות ההגיון, ט
א, שטז	שכחת הלאוין א	א, תלג	מילות ההגיון, יד
א, קג	שכחת הלאוין ב		
ב, צז	שכחת הלאוין ג		

אגרות

תשובות הרמב"ם, בלאו, א, קלה	ב, קנז
תשובות הרמב"ם, בלאו, א, קמז	ב, קעד
תשובות הרמב"ם, בלאו, א, קמח	א (שפח)
תשובות הרמב"ם, בלאו, א, שכ	ב, צג
תשובות הרמב"ם, בלאו, א, שנה	א, קעא
תשובות הרמב"ם, בלאו, א, תמח	א, שעד

חידושי הרמב"ן לש"ס

הלכות נדרים, ד.	ב, קעה
בבא בתרא יב. ד"ה הא דאמרין	א (רב)
בבא בתרא כו. ד"ה הא דאמרין	ב (ל)

סנהדרין יח., מלחמות
עבודה זרה עה: ד"ה מדקתני
חולין לד: ד"ה הא דתנן
נדה ב. ד"ה והלל

פירוש הרמב"ן לתורה

בראשית א, ד
בראשית ב, ט
בראשית ב, יז
בראשית טו, יד
בראשית יז, א
בראשית יז, ט
בראשית יח, א
בראשית יח, יט
בראשית כב, א
בראשית כט, כא
בראשית לא, לה
בראשית לב, כא
בראשית לב, כה-לג
בראשית לד, יג
בראשית מו, א
בראשית מו, יט
שמות ג, יג
שמות ו, ב
שמות ז, יא
שמות יג, טז

שמות טו, יח
שמות יט, י
שמות כב, ל
שמות כה, ב
שמות כה, כה
שמות ל, יג
שמות ל, יט
הקדמה לויקרא
ויקרא א, ט
ויקרא יא, יג
ויקרא יא, לז
ויקרא יב, ד
ויקרא יב, ו
ויקרא טו, יא

ב (ל)
ב, קעז
ב, לו
ב (צה)

א (סו)
א (קכב)
א (סו)
א, קכט
א, סד; סח; רלז
א, תלד
ב, סד
א, סב
א, תג
א, שעח
ב, מד
ב, רפד
א, שסז
א, שפא
א, תמא
א, רלח
ב (ריט)
א, סד; סט; רלח
ב, סד
א, ריח; שא; שו; שטו;
תלד; ב, נט
א, תלד
ב, לד
ב, כה; מד
ב, קנ; קנא
א, תלד
ב, קלה
א, תלד
ב, לג
ב, רסג
ב, נא
ב, נב
ב, מה
ב, רפה
ב, נא

ויקרא יז, ז
ויקרא יז, יא
ויקרא יח, כה
ויקרא יח, כט
ויקרא יט, ב
ויקרא כ, ג
ויקרא כא, א
ויקרא כא, ו
ויקרא כג, ב
ויקרא כג, טו
ויקרא כג, כד
ויקרא כג, מ
ויקרא כו, יא
במדבר ב, ז
במדבר ה, ו
במדבר ה, כ
במדבר ח, ב
במדבר י, ו
במדבר י, ט
במדבר יא, טז
במדבר יב, ח
במדבר יט, ב
במדבר כא, א-ג
במדבר ל, ג
דברים ד, ב
דברים ד, כה
דברים ה, יד
דברים ו, יח
דברים ז, כב
דברים יא, א
דברים יא, כב
דברים יג, יא
דברים יז, יא

דברים יז, יד
דברים יח, ט
דברים כב, ו
דברים כב, כב
דברים ל, ו
דברים ל, יא
דברים לב, כו

ב, סב
ב, נג
ב, קפא
א, רנ
א, קנב; ב, כז; לג; קעב
א, תלה
ב, קס
ב, לד
א (תיא)
ב, לה
א, תלד
א, תלד
א (סח); רלח; רנו; (רעג)
א, תלד
ב, קעג
א (קל)
א, רב
א, תלד
א, תיד
א, תלד
א, קמ
א, תלד; ב, נט
א, קיח
ב, קעא; קעג
א, קלג; (שכח); שלא
א, קיז
ב, רסח
ב (ל); לא
א, קיז
ב, קפד
א, שא; ב, רצט
א, סב
א, קנט; ר; ריח;
רלב; שלד; (שלו); שסג; ת
א, קטז
ב, סו
א, תלד; ב, רמט
א, תלד
א, קכא
א, קיח; ב, רעא
א, תלד

הנבחר באמונות ודעות, ד	ב (ריט)
הנבחר באמונות ודעות, ו, ד	ב, פב
הנבחר באמונות ודעות, מהדו"ק ז	א (שמו)
מפתח התלמוד לרנ"ג, ברכות יט.	א, עח-עט
מפתח התלמוד לרנ"ג, הקדמה	א, שפט
מפתח התלמוד לרנ"ג, כתובות	א, שצח
סדר רב עמרם, פסח ד"ה אין צריך	א, תכא
סידור רס"ג, הקדמה	ב, שט
פירוש קהלת מיוחס לרס"ג, מבוא	א, י
פירוש רשב"ח לתורה, ואתחנן	א, קנא
פירוש רשב"ח לתורה, וישלח	א, שצ
רס"ג, תפסיר שמות יא, ג	א (פד)
שאלות, וישלח כו	א, תכ
שאלות, יתרו נד	א (תיא)
תשובות הגאונים אופק, קטו	א, שצט; ב, קכז
תשובות הגאונים אסף, 198	א, שצח
תשובות הגאונים הרכבי, רמח	ב, קכז
תשובות הגאונים ליק, צט	א, שצז

ראשונים

אבודרהם, ברכות הראיה	א, תכה
אבודרהם, תפילת ראש השנה	ב, קמב
אבן עזרא, בראשית ח, ב	ב, שכט
אבן עזרא, בראשית כז, יט	א (פד)
אבן עזרא, בראשית לב, כא	ב, רפד
אבן עזרא, שמות ג, טו	א, תכג
אבן עזרא, שמות טז, כט	א (רכד)
אבן עזרא, שמות כ, א	א (קמז)
אבן עזרא, שמות כה, יז	ב, רפד
אבן עזרא, ויקרא א, א	ב, רפד
אבן עזרא, ויקרא א, ד	ב, רפד
אבן עזרא, ויקרא יט, לא	ב, קכז
אבן עזרא, ויקרא כא, ב	א, רה
אבן עזרא, ויקרא כה, ב	ב, שכט
אבן עזרא, במדבר ה, ב	א, רכד
אבן עזרא, דברים כג, י	א, רכד
אבן עזרא, דברים לג, ב	ב (ריט)
אבן עזרא, ישעיה כח, יד	ב, רפד
אבן צרצה	ב (קפד)
אברבנאל, במדבר טו	א, רנג
אברבנאל, במדבר כא, א	א, קיט

איוב א, יא	א, תג
איוב לו, ז	א, סב; ע

כתבי הרמב"ן

הלכות נדה פ"ח אות ז	ב, מז
דרשת תורת ה' תמימה	א (מד); גט; (סט); (קצו); (שצ); ב, מה
דרשה על קהלת	א, ס; (סט); (ע); ב, קפד; שכח
ספר הגאולה עמ' רסב	א (קלב)
תורת האדם המיחוש, הסכנה	א, רסט; (רעג); רעז
תורת האדם הסוף, הרפואה	ב, שכב
תורת האדם האבל, ההתחלה	א, שעח
שער הגמול, ד"ה ואם תאמר	ב, ש
שער הגמול, ד"ה דע שיש מרביתו	א, רמב
שער הגמול, ד"ה ויראה מדברי	א, רפג
שער הגמול, ד"ה ואם תשאל	א, תג
שער הגמול, ד"ה וכבר באו	א (ע)
אמונה ובטחון ז	א (רמד)
פירוש ספר יצירה, פ"א מ"א	ב, שלא
אגרת טרם אענה	א, תמ

גאונים

אוצר הגאונים סנהדרין, א'קמט	ב, שכג
אוצר הגאונים פסחים, שמח	א, תיג
אזהרות רס"ג	ב, שט
בה"ג, כה	א, קו
בה"ג, לג-לו	א, קו
בה"ג, עה	א, קז
בה"ג, קא-קיט	א, קז
בה"ג, קלט	א, קו
בה"ג, קסג	ב, כג
בה"ג, ר	א, קו
גנזי ירושלים, ב, קצו	א (רעב)
הנבחר באמונות ודעות, ב, יא	ב (ריט)
הנבחר באמונות ודעות, ב, יג	א, רצז
הנבחר באמונות ודעות, ג, ב-ג	ב, רנט
הנבחר באמונות ודעות, ג, ד	א, שו
הנבחר באמונות ודעות, ג, ד	א, שצט
הנבחר באמונות ודעות, ג, ז	א (קצו); תעה

אברבנאל, בראשית א, כו	א, תכג	החינוך, ששכ	ב (נח)
אברבנאל, ויקרא כה, א	ב, רסו	החינוך, שעד	ב, קסה
אברבנאל, ישעיה מ, לא	ב, יז	החינוך, תלג	ב, שכ
אגרת ההשגחה לרשב"ת	א, רפט; רצא	החינוך, תנד	א, שכט
אור השכל ט	א, תכד	החינוך, תצז	א, קטז
אור השם, הצעה	א, קמח; ב, רעו	החינוך, תקמה	ב, רלה
אור השם, א, ג, ד	ב (רעט)	הכוזרי א, פג	א, שעח
אור השם, ב, ה, א-ד	א, קכא	הכוזרי א, פז	א (פז); שטו
אור השם, ב, ו, א	ב, שב	הכוזרי א, פ-צא	א, שז
אור השם, ג, א	א, תלה	הכוזרי א, צה	א (פז)
אור השם, ג, א, א, ה	א (רצ)	הכוזרי א, קג	א (פז)
אור השם, ג, ג, א	א (רמה)	הכוזרי ב, נ	א (פז)
אור השם, ח, א, א, ד	ב (ל)	הכוזרי ג, יא	א (פז)
אור זרוע, ח"א סי' קיב	ב (עה)	הכוזרי ג, כג	א (פז)
אור זרוע, פסחים רנו	ב, עה	הכוזרי ג, מ-מח	א (שכו)
איסור והיתר, נח, קי	ב, קעז	הכוזרי ה, כא	א (פז)
ארחות חיים, ברכות סב	ב, שכב	הכוזרי, א, ג	א, ח
בית יעקב פריצול	ב, רצא	הכוזרי, ב, מו	ב, שב
בעלי הנפש לראב"ד	ב, לז	הכוזרי, ב, מח	ב, רנט
בעלי התוס' עה"ת, בראשית א, א	א (שעז)	הכוזרי, ב, נט-ס	ב, נז
גימטריאות לר"י החסיד, ד	א (קלב)	הכוזרי, ב, סו	ב, י
דרך אמונה, ג	ב, רלג	הכוזרי, ג, מט	ב, לו; (ג); (צד)
דרשות הר"ן, ג	ב (עט); ריב	הכוזרי, ג, סה	ב (רצט)
דרשות הר"ן, יא	ב, נט-סא	הכוזרי, ד, יג-יט	א, תלו
דרשות ר"י אבן שועיב, ויחי	א, שעח	הלכות הר"י אבן גיאת, א, 36	ב, כז
דרשת הפסח לר"ח קרשקש	א, קכא; (רצא);	המאור, שבת יא.	א, תטו
	תכג	המכריע, סב	ב, עד
האגור, תתקכג	ב, קמב	המעלות לרש"ט, עמ' 22	ב, רצ
האמונה הרמה, הקדמה	ב (רכט)	המעלות, 5	א, תעד
האמונה הרמה, א, ו	ב, קיז	המקצועות, מז	ב, מט
האמונה הרמה, ב, ה	א (קצו); ב, רנט	העקרים א, כד	א, תכד
האמונות לרש"ט, א, א	ב, רלו	העקרים א, כה	א (צט)
הבתים, ברכות, יג, א	א, תכז	העקרים ב, ה	ב (ל)
הבתים, המצוה, קמא	ב, רנה	העקרים ג, ח	ב, סח
הבתים, מגדל דוד, עמ' קעו	ב (צה)	העקרים ג, יד	א (של)
הבתים, מגדל דוד, עמ' שמב	ב, צה	העקרים, א, יח	א, פה; שכד
הזכרון לריטב"א, עמ' עד	ב (רסה)	זוהר הרקיע, אזהרות פה	א, שעה
החינוך, קנט	ב, נח	זוהר הרקיע, הקדמה	א, ב
החינוך, קס	ב (נג)	זוהר הרקיע, שורש א	א, קפ
החינוך, קסה	ב, מח	חזקוני, דברים ד, ב	א (שכו)
החינוך, רסט	ב, קנט	חזקוני, ויקרא יט, ל	ב, צו

מאירת עיניים, עמ' שט	ב (קמז)	חסידיים, ויסטינצקי, תתתתיג
מגיד משנה הקדמה להלכות שבת	ב, קמא	חסידיים, מק"נ תרסט
מגיד משנה שבת כט, יח	א, רע	חסידיים, רצה
מגיד משנה חנוכה ג, ו	א, רעט	חסידיים, תשנא
מגן אבות לרשב"ץ, הפילוסופי צט.	ב, קלט	חסידיים, תתקצד
מגן אבות לרשב"ץ, הקדמה	ב, רצא	חשק שלמה לר"ש מלוגיל, ג, א
מדרש החכמה, דף 139	ב, שלח	חשק שלמה לר"ש מלוגיל, ג, ס
מהר"ח אור זרוע, סג	א, קיט	טור, במדבר כא, א
מוסר הרופאים, מ	א (ריג)	יד רמה סנהדרין לג.
מלחמות ה' לרלב"ג, ד, ד	א, שעז	יד רמה סנהדרין נט. ד"ה רבי
מלחמות ה' לרלב"ג, ו, י	א, רכד	יסוד מורא לראב"ע, ב, ז
מלחמות ה' לרלב"ג, כב.	א, רטז	יסוד מורא לראב"ע, ו
מלחמת השם לראב"ם, עמ' סח	ב, שט	יראים, תו
מערכת האלוהות, ד	ב (רי)	כד הקמח, סוכה
מערכת האלוהות, ו	ב, קלג	כפות כסף, ב, ו
מעשה נסים לראב"ם, ה	א (שס)	כפתור ופרח, ג
מעשה נסים ממרסיי, 129	א, שעז	כפתור ופרח, מב
מעשה נסים ממרסיי, 142	א (קלא)	כריתות, נתיבות עולם בהקדמה
מעשה נסים ממרסיי, 182	א, א; ב, טו	כתב אלראסאיל, ל
מעשה נסים ממרסיי, 253	א (סד)	כתר שם טוב לרש"ט ו' גאון, כו
מפעלות אלהים לאברבנאל, צא:	א (ע)	כתר שם טוב לרש"ט ו' גאון, לה
מרדכי, גיטין, ה, תסא	ב, ש	כתר שם טוב לרש"ט ו' גאון, עב
משיב דברים נכוחים, ג	ב, פא	מאירי משלי, ט, ח
משיב דברים נכוחים, טו	ב, קכד	מאירי ברכות ד: ד"ה אע"פ שקרא
משמיע ישועה, מבשר טוב ב	ב, שכא	מאירי ברכות כח: ד"ה אמר
משמיע ישועה, מבשר טוב ד	ב, שיח	מאירי ברכות ל: ד"ה אמר המאירי
סוד התשובה לרבינו יונה	א, תכז	מאירי ברכות נד. ד"ה נסים אלו
סמ"ג, הקדמה	א, תכב	מאירי שבת כג. ד"ה מי שאין
סמ"ג, עשה קיד	א (תיט)	מאירי שבת קיח: ד"ה הקורא
סמ"ק, יא	ב, קכה	מאירי פסחים קט: ד"ה בכמה
עזר הדת עמ' 15	א, תטו	מאירי פסחים קיז. ד"ה כל יחיד
עליות דרבינו יונה, ב"ב ק.	א, תכב	מאירי תענית יט. ד"ה שנוי
עקידת יצחק, כח	ב, קסח	מאירי נדרים ט: ד"ה נדרי
ערוגות הבשם לרמב"א	א, שעג	מאירי סנהדרין נט. ד"ה בן נח
פירוש התפילה לר"י בן יקר, מודים	א, שמא; שמג	מאירי סנהדרין פח. ד"ה ואפילו
פירוש שיר השירים לרמב"ת	ב, קכה	מאירי סנהדרין קא. ד"ה שרצים
פירוש תמיד המיוחס לראב"ד	ב (קכה)	מאירי ע"ז כז: ד"ה דברים
פסקי ריא"ז, ברכות ט, ג	ב, שכז	מאירי אבות, פתיחה
פרנקו	א, פה	מאירי אבות פתיחה ד"ה ודע
צוואת ר"י אבן תיבון לבנו	א, קטז	מאירי הוריות יא: ד"ה משיחה
ר"י בן חכמון ב"ב פו:	ב, שלב	מאירת עיניים, עמ' קכו-ז

ב, קכו	רד"ק בראשית ה, ג	א (פז)	ר"ן עירובין ו:
ב, קסב	רד"ק שופטים יג, ד	ב, עד	ר"ן פסחים ח: ד"ה נקוט
א (קלא)	רד"ק מלכים א ב, ח	א, תיג	ר"ן פסחים כו: ד"ה אבל רבינו
א, תע	רד"ק תהלים יט, י	א, שנד	ר"ן גיטין מ: ד"ה היכי
א (רכד)	ר"ף עירובין סוף פ"א	א, שמא; שמח	ר"ן סנהדרין פז.
א, רו	ריב"ש, שו"ת יד	א (שלג)	ר"ן סנהדרין פח: ד"ה אי סבירא
ב, קנז	ריב"ש, שו"ת צד	א, קטז	ר"ן, דרשות יא
א, תכה	ריב"ש, שו"ת שלז	ב, קמו	רא"ש יומא ח, כד
א (פז)	ריטב"א עירובין ו:	א, רעט	רא"ש יבמות פ"ח סי' ב
ב (עט)	ריטב"א עירובין יג: ד"ה אלו ואלו	א (תיט)	רא"ש ספר תורה, יג
א, שנד	ריטב"א סוכה מו:	א, תמא	ראב"ד תשובה ג, ז
א, תכב	ריטב"א תענית יט. ד"ה אמר ר"נ	ב, קנא	ראב"ד השגות למנין הקצר
א, שנד	ריטב"א בבא מציעא י: ד"ה וריו"ח	א, פה	ראב"ד לולב ח, ה
א (תנו)	רלב"ג שמות יב, תועלת ח	א, פה	ראב"ד בית הבחירה י, יד
א, שכז	רלב"ג דברים ד, תועלת יב	א, קעא	ראב"ד טומאת מת ה, ה
א, שכז	רלב"ג דברים יג, תועלת ב	א (שכו)	ראב"ד ממרים ב, ט
ב (עט)	רקאנטי, יתרו	א, תכו	ראב"ד, שו"ת עה
ב, סט	רקאנטי, חוקת	ב, עה	ראב"ן, י
ב (רנב)	רקאנטי, כי תצא	ב, קמא	ראב"ה, ב, תקכט
ב, רפד	רש"י בראשית לב, כא	ב, רעח	ראש אמנה לאברבנאל, יז
א (רכז)	רש"י שמות כא, א	ב, קסג;	רבי אברהם בן הרמב"ם, שו"ת יח
ב, רפד	רש"י ישעיה כח, יח	א (קסז)	
א (קלא)	רש"י במדבר כב, לא	א, רסג	רבי אברהם בן הרמב"ם, שמות טו
א, רסב	רש"י פסחים נו. ד"ה וגז	ב, צט	רבי אברהם בן הרמב"ם, שמות יט
א (שסא)	רש"י גיטין לו. ד"ה מוסרי	ב, קנב	רבי אברהם בן הרמב"ם, שמות כ
א, שסג	רש"י גיטין לו: ד"ה רבא אמר	ב, קכו	רבי אברהם מן ההר, חגיגה טז.
א (שנט)	רש"י בבא מציעא צו: ד"ה נמעלו	א (רוז); רכז	רבי דניאל הבבלי, שו"ת
א, שעז	רש"י סנהדרין נט. ד"ה למה	ב, צז	רבי תנחום הירושלמי, יהושע ז, יג
א (שסא)	רש"י מכות ג: ד"ה אין משמיטין	ב, קלו	רבינו בחיי בראשית יא, ט
א, תכד	רש"י חולין מג. ד"ה אין מזכירין	ב, קלו	רבינו בחיי שמות ל, יג
א, שעז	רש"י חולין ק: ד"ה אמרו לו	ב, מ	רבינו בחיי ויקרא יא, מג
א, שנה	רשב"א גיטין לו: ד"ה רבא	א (רנה)	רבינו בחיי ויקרא יח, כט
ב (נג)	רשב"א חולין לא: ד"ה פירות	ב, שכט	רבינו בחיי במדבר י, לה
א, תכד	רשב"א, אגדות, חולין ז.	ב, רפט	רבינו בחיי במדבר כה, ג
א, תלז	רשב"א, אגדות, עבודה זרה ב:	ב, קעב	רבינו בחיי במדבר ל, ג
א (פז)	רשב"א, שו"ת, א, י	א, שכט	רבינו בחיי דברים ד, ב
ב (ריא); רכח	רשב"א, שו"ת, א, צד	ב (רי)	רבינו בחיי דברים כט, כח
א, רסב	רשב"א, שו"ת, א, תיג	א (רעד)	רבינו חננאל חגיגה טז.
א (רסג)	רשב"א, שו"ת, א, תיח	ב, קטו	רבינו יונה אבות, ב, א
א, רו	רשב"א, שו"ת, ב, רל	א, תכח	רבינו מנוח ברכות י, ט
א (קמח)	רשב"א, שו"ת, ה, נה	א, שנד	רבינו פרץ בבא מציעא י. ד"ה ד'

טור, שו"ע ונו"כ

רשב"ם שמות כח, ל	ב, מ	או"ח א	ב, שכב
רשב"ם פסחים קטז: ד"ה על כל	א, תיג	או"ח פה, ב	ב, קלט
רשב"ש, ג	ב (קפה)	או"ח קיג, ט	א, תנב
שבלי הלקט, רז	ב, עז	או"ח קכח	ב, קמז
שו"ת מן השמים	א, פד	או"ח קנו, מג"א ב	א, שעו
שולחן של ארבע, ד	א, רסג	או"ח ריח, ט ונו"כ	א, תכה
שיטה מקובצת נזיר ה. ד"ה יהיה	א (קלב)	או"ח רעא	א, שטז
שירת ישראל לרמב"ע, קמב	א, תעד	או"ח תנא, כו	ב, עד
שירת משה לרמב"ע, מה	א (פד)	או"ח תרג	ב, קמז
שער השמים לר"י אבן לטיף	א, א; ב, טו	או"ח תרנח, משנ"ב סק"י	א, שנג
שערי תשובה לרבינו יונה, ד, יג	א (תה)	או"ח תרנו, ו	א, שנד
תוספות ברכות לב: ד"ה כל	ב, שטו	או"ח תרצב, בה"ל ס"א, ברכ"י א	א, תכב
תוספות ברכות נב. ד"ה ורבי	א (פז)	יו"ד פא, ז	ב (נו)
תוספות ברכות נב. ד"ה ורבי	א, פא	יו"ד קמו, יד ובגר"א	ב (קפט)
תוספות שבת קמה: ד"ה בהמה	א (קלב)	יו"ד רמה, ו	א, רסט
תוספות חגיגה יד. ד"ה אין	א (שעג)	יו"ד שסב, ה	ב, קצב
תוספות יבמות יד. ד"ה רבי יהושע	א, פה	יו"ד קעט, ו	א, יג; ב, כג
תוספות גיטין לו. ד"ה מי איכא	א, שסב	יו"ד קפא, בב"י	ב, רט
תוספות ב"ק נט: ד"ה לא	א (פז)	יו"ד רמב, ש"ך הנהגת או"ה	א (קפג)
תוספות סנהדרין נו: ד"ה עשר	א, שעז	יו"ד שלו, א	א, רעז
תוספות סנהדרין פז. ד"ה ורשב"ל	א, שמח	יו"ד שלו, ב	א, רע
תוספות סנהדרין פח: ד"ה ואין לנו	א, שמא	יו"ד שע, א	א, שכא
תוספות חולין ט. ד"ה ואידך	א (קמא)	חז"מ יב, ב	ב (ל)
תוספות הרא"ש ברכות נב.	א (פז)	חז"מ לג, א בש"ך	א, רו
תוספות הרא"ש ברכות ס.	א, רעא	חז"מ סז, סמ"ע לט	א (שס)
תורת חובות הלבבות, אהבת ה', ג	א, רצח	חז"מ רנט, ה	ב (ל-לא)
תורת חובות הלבבות, הבחינה, ד	א, תכד	חז"מ תכ, כד	ב, קנח
תורת חובות הלבבות, הבטחון, ד	א (רפד)	אה"ע ה, י	א, רעט
תורת חובות הלבבות, היחוד, ג	ב (רכט)	אה"ע ה, יד	ב (רנב)
תורת חובות הלבבות, היחוד, ו	א, תסד		
תחכמוני, עמ' 123	א, י		
תלמידי רבינו יונה, ברכות ח.	א, תיד		
תלמידי רבינו יונה, ברכות כג:	א, תנא		
תרומת הדשן, פסקים סח	א, תח		
תרומת הדשן, פסקים קה	ב (רנב)		
תרי"ג מצוות הרמזים בי' דברות	ב, נט		
תשב"ץ, שו"ת, א	א, רז		
תשב"ץ, שו"ת, ג, פב	א, רעז		
תשב"ץ, שו"ת, קמז	א (רעו)		
תשב"ץ, שו"ת, קנא	א, רז		
תשובה לר' קלונימוס, עמ' 5	א (רצ)		

אחרונים

אבן האזל גזלה ואבדה יב, ג	א, רעו
אבן שלמה, יא, ג	ב, קכד
אבני אליהו לגר"א, סליחה	ב, רפג
אגרות משה או"ח, א, טו	א, שלד
אבני נזר יו"ד, תנד, ו	ב, קפ
אגרות משה יו"ד, ג, נה, ג	ב (לה)
אגרות משה יו"ד, ג, פט	א (שעג)
אגרות משה יו"ד, ד, נב	א (רע)
אבני נזר אה"ע נא, ח	א, קפה

אגרות משה חו"מ, ב, עו	א (רנט)	בית שלמה, ח"א או"ח, קיב	א (שלה)
אגרות צפון, יח	ב, רמג	בית שמואל, נה, י	ב, קמז
אדיר במרום לרמח"ל, ע	א, רכב	בעי חיי, חו"מ, א, קלה	א, יד; ב, יז
אדרת אליהו, דברים לג, ה	א (קצז)	ברית יעקב, ל, א	א, יד; ב, יט
אהלי תם, פג	א, רי	ברכי יוסף או"ח, תקכט, ז	ב, קמו
אור אברהם גורביץ, א, עמ' ח	א (שעז)	ברכי יוסף יו"ד, קצה	ב, מח
אור גדול, מה	א (קפג)	בשעה שהקדימו, ג, א'שפה	א (שלה)
אור זרוע פאפרש על ע"ח	א (כז)	בתורתו של ר' גדליה, לה	א, קיא
אור עולם מילר, ז, 160	א (רעט)	גבורות ה' למהר"ל, הקדמה ב'	א, ג; נ; (שז); ב
אור עמים לספורנו, אגרת בראשו	א (קמח)	גבורת ארי תענית יט. ד"ה ונראה	א, תכב
אור שמח יסודי התורה ט, ד	א, פב	גינת ורדים, חו"מ, כה, ט	א, יג; ב, יז
אור שמח, תשובה ה, א	א, קכא	גליוני הש"ס, ברכות ס.	א, רעז
אור שמח תפילה, א, א-ג	ב, שיט	גשר החיים, א, ה	ב, ע
אור שמח תלמוד תורה א, ב	ב (לא)	דבר אברהם א, א, ד-ו	א, שסג
אור שמח איסורי ביאה ג, ג	א (שעז)	דברי אברהם, שמיני יא, לה	ב (עה)
אור שמח רוצח ה, ו	א, רעז	דברי אמת, קונטרס שמיני	א, רי
אילימה, דף ג; י:	א (תמו)	דברי חיים, יו"ד ב, קה	א (שלה)
איש ההלכה, עמ' 51-53	ב (שלד)	דברי יואל ויקרא עמ' כה	ב (רסה)
אלה המצוות, הקדמה	א, תסא	דברי ירמיה, דעות א, ד	ב, שמ
אמונה ובטחון לחזו"א, ה, ה	א, רסג; רסז	דברי מלכאל א, צד, ח	א (שסא)
אמת מקאצק תצמח, תיח	א (שג)	דברי מלכאל ה, קג	ב, מח
ארחות צדיקים, שער השמחה	א, רסג	דברי מנחם מאיצקאן, 13	א, נד
ארי נוחם, ח	ב, רלז	דברי סופרים וסרמן, א ב	א, שמג
אמצות החיים, ד, אר"י ד	א, רפו	דברי סופרים וסרמן, א טו	א, עד
אתון דאורייתא, י	א (קפו)	דברי סופרים וסרמן, א יז	א (קפו)
אתון דאורייתא, כא	ב (צד)	דברי סופרים וסרמן, א לב	א, קפו
באר מים חיים בראשית א, כו	א (רצח)	דגל מחנה אפרים, פנחס	א (שלו)
ביאור הגר"פ על הרס"ג, ו	א, רטז; רכד	דור רביעי גלאזנער, הקדמה	א (תמד)
ביאור הגר"פ על הרס"ג, ז	א (קפח); (קצו); (רו); רט; ב, כד	דעת חכמה ומוסר, א, פה	א, קכד
ביאור הגר"פ על הרס"ג, י	א, תנו	דעת תורה ממיר, שמות ב, יז	א (קמח)
ביאור הגר"פ על הרס"ג, עשה לא	א, שעה	דרך אמונה ספר החקירה, סב:	א, שטז
ביאור הגר"פ על הרס"ג, עשה נט	א, תיב	דרך ה', ג, ב, ג, ד	א (רמה)
בירת מגדל עז ליעב"ץ	א (צט)	דרך ה', ג, ב, ט	ב, סח
בית אלהים, היסודות, יט	א, שטו	דרך חיים למהר"ל, ה ו	א (סו)
בית אפרים, או"ח, ו	ב, ג	דרך מצוותיך, דף קלא	א (סו)
בית האוצר, א-ב, ז	א (שעד)	דרך מצוותיך, הוספה דף קצט.	א (קמח)
בית היין, צב	ב (עג)	דרכי ההוראה, שו"ת א-ג	א, שכא
בית הילל, יו"ד, שעג	ב, קמז	דרכי ההוראה, שו"ת ד, ו	א, שכג
בית הלוי, בא	א, ק	הגהות רעק"א לשו"ע, או"ח, קכח	ב, ג
בית הלוי, ג, דרוש יז	א (שפה)	הגרי"ז על התורה, דברים לג, ד	א (קצח); תעו

החסידות, עמ' עט	ב, קכד	חתם סופר, שו"ת או"ח קיז	א, שנה
הכוזרי החדש, 166	א (קג)	חתם סופר, שו"ת או"ח, רח	א (קמג)
המאמרים תקס"ח, עמ' שמח	ב (רלג)	חתם סופר, שו"ת יו"ד שמא	ב, קצג
העמק שאלה הקדמה	ב (פ)	חתם סופר, שו"ת יו"ד רלט	א, תח
העמק שאלה ב, ג	א (שפד)	חתם סופר, שו"ת יו"ד שלא	א, שעח
העמק שאלה קלז, ב	א, קי	חתם סופר, שו"ת יו"ד שלח	א, שכ
הרא"ם על הסמ"ג, ל"ת עז-עח	ב, עז	חתם סופר, שו"ת חו"מ קצא	א (שכב)
הרש"ר הירש, בראשית ו, יד	ב, רפז	חתם סופר, שו"ת ו, יד	א (שפג)
הרש"ר הירש, שמות יט, ד	א, יד; ב, יז	חתם סופר, קובץ שו"ת פו	א (שסא)
הרש"ר הירש, ויקרא טז, ו	ב, רפז	טורי אבן מגילה יד. ד"ה יציאת	א, תיג
ויואל משה, שלש שבועות קנ	א (שלה)	טעם זקנים, אשכנזי, טו:	א, יד; ב, יז
זהר הרקיע, עשה נו	ב (כט)	יביע אומר, א, יו"ד, א, ג	ב, קכג
זכר יהוסף, תהלוכות האגדות, ו	ב, קכד	יביע אומר, ו, או"ח, מא	א (תיח)
זכרון יוסף, יו"ד ט	ב (צד)	יד אליהו, סח	ב, קמו
חוג הארץ עמ' ט	א, תכא	יד דוד גיטין לו:	א, שנט
חוות יאיר, קלט	א, שכג	יד הקטנה, תשובה א, ב	ב, שמד
חוות יאיר, תשובת ר"ד אופנהיים	ב, קמז	יכין ובועז, שו"ת, קלד	א, רצט
חזון נחום זבחים ח, י	א (שלג)	ילקוט ידיעות האמת, ב, עמ' רפו	ב, קלח
חידושי הגר"ש שקאפ	ב (צד)	ים שלמה שלמה, יבמות י, יט	א, שנו
חידושי הגר"ש שקופ, יבמות לא, ב	א (קפד)	ים של שלמה, חולין ג, ט	א (רעו)
חידושי הגר"ז, חנוכה ג, ו	א, תיג	יסוד העבודה, ב, ג, ג, יד	א, שב
חידושי הגר"ז, מכתב בסוף הספר	א, רכה	יסוד העבודה, ב, ג, ג, יח	ב (רצז)
חידושי הגר"ז, נח ח, א	ב (שלד)	יערות דבש, ב, י; יד, יח	א (רסא)
חיים בריאים בהלכה	א (רפז)	יפה ללב או"ח קע, ג	א, רעט
חיים שאל, ב, יא	א, תטו	יפה ללב ה, יו"ד רמו, ט	א (שעג)
חכם צבי, עד	ב, מח	ישיב יצחק ג, ז	ב (לא)
חכם צבי, עז	ב, מט	כוונות התורה לספורנו, כא-כב	ב, סב-סג
חכמת אדם, מצבת משה יד	ב, סט	כוכבי יצחק, ה	א (תמט)
חלקת יואב, קמא, יו"ד כט	ב (צד)	כל ספרי מהרצ"ח, ב, קו"א	א (שפה)
חלקת יעקב, חו"מ לד	ב (רנב)	כלי חמדה ויקהל לה, כז-כח	א (רעה)
חמדה גנוזה שלוש, עה	א (תכז)	כלי חמדה אמור, דף פו.	ב, קס
חסדי דוד עבודה זרה ט, ד	א (שפג)	כלי יקר ויקרא כה, ב	ב (רסו)
חסדי דוד קרבנות ח	א (שלג)	כלי חמדה, בהר	א (רא)
חקרי לב, אה"ע סי' א ד"ה ודרך	א, רנב	כלי חמדה דברים ד"ה ומה	א (שלג)
חרדים, מצוות התלויות בא"י, ג	א (שטז)	כנסת הגדולה, סוף או"ח	ב (רעט)
חשק שלמה אלימאן, החשק	ב, רצב	כסף משנה עבודה זרה ד ד	ב (ריב)
חתם סופר משפטים ד"ה וכי יריבון	א, רסו	כסף משנה תרומות א, יא	א (לו)
חתם סופר שמות, דרוש לתורה	ב (קלו)	כסף משנה ממרים ד א	א, שמד
חתם סופר, דרשות ב, כז אלול ע"ג	א (שכה)	כרם פתחיה, ב, עמ' לד	א (רפה)
חתם סופר, שו"ת או"ח כג	ב, מט	כתב סופר, אין מערבין שמחה	א, שעח
חתם סופר, שו"ע או"ח רח	א (פה)	כתבי הגר"ח כתובות נט.	ב, קעד

כתבי ר"י אבוהב, ח	א, רנד	מהרש"ם, שו"ת ב, רכד, יב	א, שעח
לב דוד, ל	ב, נה	מוסף הערוך, פרוזבול	א (שסא)
לב העברי, ה	א (שכב)	מוסר השכל לשון חכמים, דעות ד	א (רס)
לב שמח, עשין א	א (קמז)	מורה המורה, עמ' 145-148	א (רפט)
לבוש, הקדמה לחיבוריו	ב (רכט)	מחזיק ברכה, יו"ד, מט, ט	א, יד; ב, יט
לחם משנה אישות ד, ו	א, רי	מחנה אפרים, משיכה ב	א, שנג
לחם משנה מלוה ולוה ג א	ב (ריב)	מטפחת ספרים ח, לד	ב, רסד
לחם משנה מלכים ט, יד	א, שפב	מי השלוח, קורח	א, תסח
לחם שמים, פסחים ד, ט	א, רסו	מכתב מאליהו, א, 177-186	א (ס)
ליקוטי שיחות ה, 80	א (רעה)	מלאכת שלמה, שביעית י, ה	א (שסא)
ליקוטי שיחות, לד, 153	א (תמט)	מלבי"ם, שמות יט	א (צו)
ליקוטי שיחות, לו, 20	א (תס)	מלבי"ם, ויקרא ד, רעז	ב, רפג
ליקוטי תורה (ליאדי) שמיני	א (רעה)	מלבי"ם, תהלים ח	ב (ריט)
לרגעים תבחננו, עמ' 49	ב, שמא	מנוחת שלום, ט, מז	א (פז)
לשם, ביאורים, עקודים, ג, ה	ב (רלא)	מנחת אלעזר, א, סג	א, שעח
לשם, הביאורים, א, א	א (כז)	מנחת אלעזר, ד, עו	א, יד; ב, יט
לשם, הדע"ה, ב, ד, יח, ג	ב (רלב)	מנחת חינוך, הקדמה	א, תס
לשם, הכללים, ב, ג, ג	א (נג)	מנחת חינוך, א	א (שעז)
לשם, הקדמות ושערים, ליקוט ג	ב, רלג	מנחת חינוך, רסט, ג	ב, קנט
מאור האפילה, ויקרא כ, ז	ב, שלט	מנחת חינוך, ער, ג	א, רו
מאמר העקרים לרמח"ל	ב, מב	מנחת חינוך, שסד, א	ב, רע
מגיד משנה שבת כד, יב	ב, רלח	מנחת חינוך, תנד, א	א (שכו)
מגיד משנה אישות א, ב	א, רז	מנחת חינוך, תסד	ב (ריב)
מגיד משנה שכנים יד, ה	ב (כט)	מנחת יצחק ד, עח, ב	א (רעו)
מגילת אסתר, הקדמה	א, ב; ב, טז	מנחת יצחק י, י	א, תטז
מגילת אסתר, שורש א	א, קפ; שמג	מנחת עני, לז	ב (עו)
מגלת אסתר, עשין לג	ב (קנא)	מנין המצוות הקצר לח"ח, הקדמה	א (תס)
מגילת אסתר, שכחת העשין ד	ב, קפ	מסגרת השולחן יו"ד קצה	ב, מח
מגן גבורים, או"ח, קנח, ד	ב (נב)	מסילת ישרים, א	ב (ריט)
מדרש הביאור, 297	א, תעא	מעגל טוב, 94	ב, עא
מדרש הגדול, שמות י, ב	א (קצח)	מעין החכמה, עד	ב (קנא)
מדרש החפץ, שפה	א, תעא	מעלות התורה, ד"ה ושמעתי מאחי	א, תסא
מדרש שמואל, אבות פ"ה מי"ט	א (שמט);	מצרף לכסף (כספי) בראשית לז, ה	ב (רמא)
מהר"ם אלשקר, קיז	ב (פ)	מראה הפנים פאה ה, א	א, שנו
מהר"ם שיק, אבות פ"א מ"א	א (נג)	מרגניתא טבא, שורש שני	א, ריג
מהר"ם שיק, או"ח, ס	א, שכד	משאת המלך, רמב"ם, א, פ, יג	א, רעב
מהר"ץ חיות, שו"ת, נב	ב, קנט	משיב דבר, ה סז	ב (רנב)
מהרי"ק על הסמ"ג, ל"ת עז-עח	א, שכד	משך חכמה הקדמה לשמות	א, שי
מהרלב"ח, שו"ת לב	ב, עז	משך חכמה שמות יב	א (תלח)
מהררי נמרים, עמ' יט	א, תכא	משך חכמה שמות יב, כא	ב, קפה
	ב (פ)	משך חכמה שמות יט, יב	ב, קפו

משך חכמה שמות, כ, יח	א, תלח	עלי תמר מו"ק ג, ה	א, שעח
משך חכמה שמות, כ, ד	א, ג; ב, יח	עליות אליהו, דף יג ע"א	ב, כג
משך חכמה שמות, לב, יט	ב, קפו	עץ חיים, עיגולים ויושר, א, א	א, כו
משך חכמה ויקרא, כו, ב	א, נד	עקידת יצחק, ק	א (שפה)
משך חכמה דברים יז, יא	א, קפג	פאת השלחן כט, סז	א, שנו; שנט
משך חכמה דברים לג	א, שצ	פועל צדק לש"ך, הקדמה	א, תסא
משך חכמה דברים, לא, יז	ב, רע	פחד יצחק, אגרת כה	א (שעד)
משמור הלוי, בא	ב, רכג	פירוש החסיד יעב"ץ לאבות, ד, ז	א, יד; ב, יז
משנה למלך אישות ט, ו	א, פח	פלא יועץ, טהרה	ב, עא
משפט שלום, רלד	א (קפו)	פלח הרמון לרמ"ע מפאנו, ד, ד	א (קנו)
משפטי שמואל, קכ	א, יד; ב, יח	פני יהושע שבת פח. ד"ה אמר	א, קלג; שלז
נהרות איתן, ב, יו"ד, ל	ב (נו)	פנים יפות ויקרא ד, כב	א (שלה)
נודע ביהודה, או"ח קמא, כ	א, רט	פרדס יוסף שמות ז, כא	א (רעד)
נפש החיים, א, כב	ב (ריא)	פרדס יוסף שמות לה, כז	א (רעה)
נפש חיה, או"ח, מ	ב, ג	פרדס רמונים ד, ט	א (תמו)
נפש חיה, או"ח, רח, יז	א, רפו	פרדס, הכינויים, א	ב, קלח
נפש יהונתן, חוקת	ב (צד)	פרי חדש, או"ח, קכח	ב, מט
נשמת אברהם, יו"ד שלו, ט	א (רע)	פרי חדש, או"ח, תנא, ח	ב (עו)
נתיבות המשפט, קמה ב	ב (מח)	פרי מגדים או"ח תרע מש"ז ג	א (תיז)
נתיבות המשפט, רלד, ג	א, קפה	פרקי משה אלמושנינו, אבות ג, יט	א (קכה)
נתיבות עולם, האמונה ב	א (קמח)	פתח השער בלייח, דף יא.	א, ש
נתיבות עולם, הצניעות, ג	ב, קלז	פתח עינים, עירובין יג:	ב (פ)
סדר הדורות ד'תתק"ל	א (קמא)	צדקה לחיים, דל"ת, קז	ב, עא
סיפורי צדיקים החדש, ב, 30	א (שלה)	ציץ אליעזר, כ, ג מה	א, שעח
ספורנו, ויקרא יט, ב	ב, לט	צל"ח ברכות ס. ד"ה ולא מהני	א (תכד)
ספורנו דברים יג, א	א (שכז)	צל"ח ביצה טז: ד"ה ובה"א	ב, קמו
ספר הברית, ב, ד, ט	א, ש	צמח צדק, יו"ד, קלח, א	ב (צד)
ספר הזכרון, חת"ס, ו	א, שכד	קבוצת מכתבים, 52	א, תסט
עבודת המלך, דעות, א, ד	ב, קטז	קהלות יעקב, החדשים, נדרים א	ב, קעה
עבודת המלך, יסודי התורה ד, יג	ב (רו)	קובץ אגרות לחזו"א, א, קלו	א (רסז)
עבודת המלך, תשובה א, א	ב, רעא	קובץ אגרות לחזו"א, א, קלז	א (רסז)
עבודת הקודש ב, ה	ב, שיג	קובץ אגרות לחזו"א ב, קעג	א, תעח
עבודת הקודש ג, טו	ב (רכט)	קובץ הערות, אגדות סי' א	א (קמח)
עטרת ראש, עשי"ת, עמ' ס	ב (רלג)	קובץ הערות, ח, טו	א, קפה
עין יעקב חגיגה יג.	א (שעג)	קובץ הערות, מט, יב	א (קכ)
עין יצחק, א, אהע"ז, ט	א, רעט	קובץ הערות, סג ג	ב (מח)
עין יצחק, א, כב	א, שנה	קובץ מאמרים וסרמן, התשובה	ב, רח
עין יצחק, אה"ע סו	א (קפו)	קובץ מאמרים וסרמן, יב, ח	א (תמג)
על הגאולה ועל התמורה, ז	א (תיז)	קול גדול מח	א, תכב
על הגאולה ועל התמורה, עב	א (תיז)	קול הרמ"ז, פסחים ד, ט	א, רסה
עלה לתרופה, דעות ד	א (רפו)	קול מבשר, א, כא	א (תיח)

קונטרסי שיעורים נדרים, ב	ב, קעה	של"ה, שבועות, נר מצוה, קג	א, תסא
קיצור שלחן ערוך, לב	א (רפז)	של"ה, שבת, נר מצוה	ב, קלט
קל"ח פתחי חכמה, א	א (קג)	של"ה, תולדות אדם, בית אחרון	ב, קלז
קל"ח פתחי חכמה, ו	א (קג)	של"ה, תולדות אדם, בית חכמה ג	א, קד
קנאת סופרים, שורש א	א, שמד	שם הגדולים, גדולים, מ, קג	א, תטז
קנאת סופרים, עשה א	א (קמח)	שם הגדולים, פועל צדק	א (תס)
קנאת סופרים, עשין ג	א (רצו); רצז	שם הגדולים, ר' יעקב ממרויש	א, פה
קריה נאמנה, עמ' קס	ב, קכג	שם משמעות אגסי, דף ג:	א (כז)
קריית ספר למב"ט, הקדמה, ה	א, קפא	שמיטת כספים כהלכתה, טז	א (שסא)
קריית ספר למב"ט, דעות ב	ב (רצז)	שני המאורות מהומיל, ב, ב	א (קמח)
ר' בצלאל אשכנזי, שו"ת, יח	א, רי	שער היחוד והאמונה, א-ג	א (סב)
רא"ם דברים ו, ו	א (רצו)	שערי יושר, א, ז	א, עד
רא"ם על הסמ"ג, ח' למגילה כב	א (שלג)	שערי יושר, א, י	א, קפה
ראש יוסף ברכות יג. ד"ה כל	א, שעו	שערי יושר, א, יג	ב (צד)
רב פעלים, ד, או"ח, כט	ב, עא	שערי יושר, ג, ח	ב, עב
רדב"ז ממרים ד, א	א, שמג	שפת אמת, פורים תרל"ד	א, שב
רדב"ז תרומות א, ו	א, קז	שפת אמת, בראשית תרנ"ד	א (קג)
רדב"ז, שו"ת א'תקצא	א, שמח	שפת אמת, שלח תרמ"ב	א (קג)
רדב"ז, שו"ת ג, תרסה	א, תכא	שפת מלך, דעות ד, יא	א (רפו)
רע"א, שו"ת ח"א, צד	א, רט	תולדות יעקב יוסף, ויקרא, ב	א (פג)
רש"י הירש, בראשית ב, ג	ב, צז	תולדות יעקב יוסף, עקב א	ב (רצז)
רש"י הירש, ויקרא יא, מו	ב, פג; (קמח)	תומת ישרים, פג	א, רט
רשימות, ליובאוויטש, קלח	א (שג)	תוספות יום טוב, ברכות א ה	א (מד)
שאגת אריה, סז	ב, קמו	תוספות יום טוב, ברכות ה ג	ב, רנה
שארית ישראל ווילדניק, עמ' קיח	א (שלה)	תוספות יום טוב, יבמות ב ה	ב (ריב)
שב שמעתתא, א, ג	א, קפב	תוספות יום טוב, אבות ג טו	ב (ריט)
שב שמעתתא, א, יב	ב (צה)	תוספות יום טוב, אבות ה ו	א (סו)
שבט יהודה, שלו א	א, רסג	תוספות יום טוב, פרה ז ז	ב (ריב)
שבילי אמונה, עמ' 361	א, יב	תוספות יום טוב, מכשירין ו ד	ב (ריב)
שו"ת הרמ"א, ו-ז	א, יב	תוספת יום הכפורים עה. ד"ה תניא	א, פח
שו"ת הרמ"א, י	א, יד; ב, יז	תורה אור (מליאדי), נח	ב (רלב)
שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, א	א (לו)	תורה לשמה, לה	ב, ע
שואל ומשיב תניינא, א, א	א, שעח	תורה שלמה, יתרו ב, מילואים לב	ב (רעט)
שואל ומשיב תליתאה, א, קכג	ב, קמז	תורה תמימה דברים ד, הערה ב	ב (רצ)
שומר אמונים אירגאס, ב, יג	א (כז)	תורת אברהם, עמ' קל	א, שצ
שומר אמונים אירגאס, ב, עז-עט	ב (רעה)	תורת היולדת נח (ג)	א (רע)
שיחות מוסר, תשל"א, יט	ב, פ	תורת המועדים, 610-641	א (תיח)
שיעורי רמ"ד נזיר ד:	ב (קסז)	תורת העולה, א, יא	א, יב
של"ה, האותיות, טהרה	ב (לו); קמב	תורת העולה, א, טו	ב, רמב
של"ה, ויצא, דרך חיים	ב, מט	תורת מנחם, א, עמ' 43	א (שג)
של"ה, שבועות, נר מצוה	ב, קמז	תורת נביאים, בל תוסיף	א, שלב

תורת נביאים, יא	האר"י וגוריו, מט	א (לו)
תפארת ישראל למהר"ל, ד	הבאר, כא-כב, קו, קמג	א (מח)
תפארת ישראל למהר"ל, סח	הגדן, ה, 87	א (תמא)
תפארת למשה, מהרצ"ח	ההנהגה החסידית, 15-59	א (שלז)
תפארת צבי, יו"ד, כז	החיים כמדורש, 338-380	ב, שמו
	המאמרות לאריסטו 6 א - 8 ב	ב (רעז)
	המאסף, אדר תקמ"ה	א, שיט
	המאסף, תקמ"ו	א, שכ
	המחשבה היהודית בימה"ב, 256	א, תסז
	המסורת הפולטית היהודית, 201	א (שכו)
	הפילוסופיה של היהדות, 395	א, תסט
	הצפירה 278	א, מה
	הרמב"ם כפילוסוף ופוסק, 156	א, תסד
	הרמב"ם כפילוסוף ופוסק, 26	א (שיד)
	הרמב"ם כפילוסוף ופוסק, 60	א, תעא
	הרמב"ם כפילוסוף ופוסק, 84	א (שעד)
	הרמב"ם על דברי סופרים, 32	א, תעא
	הרמב"ם, בריאה, עמ' 231-230	ב (שכה)
	הרמב"ן כחוקר וכמקובל	א (שלד)
	הרפואה והיהדות, 157	א (שיח)
	התורה והטבע בכתבי הרמב"ם, ב	ב, שמג
	נספח	א, שמו; תעא
	חיי משה לפילון, 165-5	ב, שמד
	טעם והקש, 179	א, תסד
	יהודים ונכרים בא"י, 28	ב, שמא
	ירושלים ואתונה, 164	א, תעט
	ירושתנו ב, לח	א (קלב)
	ירושתנו ו, רצט-שיב	א (לו)
	ישורון כה, טו-כג	א (שצז)
	ישורון, ח, 10	א, תע
	כוכב הגאולה, 132	א, תעד
	כנישתא ד, נא-קיב	א (קנד)
	כסינופון, זכרונות, 36	א, תעב
	מאבק עד שחר, ז	א, תעג
	מאה שערים (טברסקי), 236	ב (רי)
	מבוא לאגרת רש"י, ה-ו	א (רא)
	מבוא למשנה תורה, 204	ב, שלח
	מבחר אגרות וקטעי יומן 53	א, תעח
	מגילת המקדש, א-ג	ב, שלח
	מהר"ץ חיות, תולדות	א (שכב)
	מחקר בדבר בינת האדם, י	א, תסג
א, שסז		
ב (ריט)		
א (קצח)		
א, א; ב, טו		
ב (כט)		
ספרות מחקר, כתבי עת		
וספרות אוה"ע		
HUCA, ח, 423	ב, שלז	
HUCA, יא, 341-366	א (רפט)	
א"י בהגות היהודית בימה"ב, 125	א, תסט	
אבלי ציון הקראים, 61, 420	א (שכו)	
אלברט איינשטיין רעיונות ודעות	א, תסג	
אלו ואלו, יא	א (שג)	
אלפא ביתא תניינא, א, 513	א (קצו)	
אמונתו של הרמב"ם, פרק ג	ב, שמב	
אנאדות, ד, ח, 1	ב, שמה	
אנתולוגיה לכתבי אבן סינא, 192	ב, שמה	
אסופות ב, קנז-קעו	א (שעה)	
אסופות ג, תיג-תסה	א (שיח)	
אשנב לחייהן של נשים, 129	ב, שלח	
אתיקה ניקומאכית, ה, ז	ב, שמג	
בין מחשבת ישראל, 148	ב, שמא	
בין תורה לחכמה, 141-144	ב, שמא	
בכורי העתים תקפ"ג, 82	א, שיט	
בכורי העתים תקפ"ד, 229	א, שכ	
במעגלי הנגלה והנסתר, 158	ב (שלז)	
דאצ"ה 17, 10-9	א (מה)	
דבקות, פרק יב	ב, שמו	
דיני ישראל כו-כח, 253-297	א, תסט	
דיני ישראל, יב, רמט-רס	ב, שלז	
דעת 13, 42-29	ב, שמג	
דעת 26, 35	א, תעח	
דעת 50-52, 82-73	א (צז)	
דעת 53, 62-49	א, תעט	
דעת 74-75, 147-135	ב, שמ	
דרכים בהלכה הקראית, 61	א (שכו)	
דת ומדע, 92	א, תסד	
האגדה במשנה תורה, 24	א, תעו	
האדם מחפש משמעות	א, תעג	

מחקרי ירושלים במ"ז 332	א (שעב)	על דעת המקום, 221	ב, שמו
מחקרי ירושלים במ"י, 9, 18-1	א, תסג	על דרך האמת	ב, שמו
מחקרי תלמוד, א, 11	א, תסז	על דרך האמת, 149-175	א, תסז
מחקרים בהלכה ובמ"י, 292	א (שעה)	על דרך האמת, 249-296	א, תעט
מחקרים בספרות הגאונים, 166	ב, שלז	על הנסים ועל הטבע	א, תעח
מחקרים בתולדות ישראל, 158	ב, שמא	על התשובה ועל הגאולה, 302	ב (שכז)
מטפיסיקה לאריסטו, ה, 2	ב (ריד)	על התשובה ועל הגאולה, 35	ב, שמד
מטפיסיקה לאריסטו, ח, 4	ב (ריד)	עלי ספר ה, 10-12	א, קנא
מידה טובה, סהמ"צ, פ"ו	ב, שמב	עליה והתיישבות בא"י, עמ' 200	ב (רצז)
מלאת, ב, 289	ב, שמא	פיסיקה לאריסטו, ב, 7	ב (ריד)
מן הרמב"ם לשמואל אבן תיבון, 3	א, ה	קובץ על יד, סד"ח א, 12	א, תעד
140	א, תסט	קול גדול ולא יסף, 41-58	א, תעא
151	א, תעב	קמיעות סגולות ושכלתנות, 322	ב (שכה)
214	א, תסג	ר' מנחם רקאנטי, 89	ב (שלא)
מסורת התורה שבע"פ, 45-47	א (ריז)	ראשית הקבלה וספר הבהיר, 151	א, תעט
מסורת ומשבר, 301	א (שכ)	רמב"ם, בראשית, פרקים א וג	ב, שמא
משה אבי הנביאים, 221-250	א (קמ)	רקחות וטבחות	א, יב
משיב דבר רייפמן, 61	א (קלב)	שקיעין, 22	ב, שלז
נאחז בסבך, ד	א (שלה)	תולדות ההלכה, א, א, 91	א, תסז
נגד אפיון, לא-לב	א, ט	תורה שבעל פה לז, פז-צז	א (תכד)
סיני ז, שיא-של	א (לו)	תורת האלוהות של הרמ"ק, 67	א (תמו)
סיני ק, רב	א (מה)	תרביץ א, 123	ב, שמג
סיני קכ, רטז-רכט	א, קמט	תרביץ יא, 193	א, תסח
ספונות יא, מה-סו	א (תלז)	תרביץ כח, 201	א (לו)
ספר כ"ץ (תשם) 25-33	ב (רכט)	תרביץ לט, 39-61	א (קנה)
עיון כט, 198	א, תסט	תרביץ סב, 539	א (רפה)
עיון כט, 210	א, תעב	תרביץ ע, 152	א, י
עיונים במשפט עברי ובהלכה, 263	ב, שלז	תרביץ עג, 424-5	ב, שמ
על דעת המקום, 182-211	א (תלז)	תשע קריאות תלמודיות, 16	ב, שמד

מפתח עניינים

אבות	לא טענו לנבואת מצוות	א, שע	על ידי התבוננות במצוות	א (רצו)
נבואתם רק לחוגם	א, שעא	שורש מחלוקת הרמב"ם ורמב"ן	ב, שד	
נבואתם רק לצרכם והנלווים להם	א, רכ	אומות העולם		
פעלו בדרך הצוואה בלבד	א, שעא	תורתם רק ממשה	א, שעד	
תוקף קבלת מצוות על זרעם	א, שסה	אם מותר ללמדם תורה	א (שעג)	
אבלות		חיובם במצוות ממתן תורה	א, שעב	
אין נלמדת מקודם מתן תורה	א, שסט	כפייתם לקיים מצוות	א (שעב)	
אינה מן התורה אלא יום ראשון	א, קלז	כשמצוותיהם מהכרע הדעת	א, שעג	
על אשה רק מדבריהם	א, רה	אונקלוס, יחסו לשאלת ההגשמה	א, תמ	
תקנת משה	א, קלז	אור החיים, התחבר על ידי רוח הקודש א (שלה)		
אבלים, אם ניחומם ממניין תרי"ג	א, קסג; א, קסט	אורים ותומים, השבעות על שמות	ב, מ	
אבן בא"ה, הערכת חיבוריו	א (כא)	אותו ואת בנו, טעם האיסור	ב, רמח	
אבן משכית, טעם איסורה	ב, צא	אזוב, טעמו במצורע, פרה אדומה ופסח	ב, פח	
אבן סינא, הערכת חיבוריו	א (כא)	אחדות ה'		
אבן רשד, הערכת פירושו	א (כא)	גדר המצוה	ב (רעח)	
אבנים גדולות, אם הצבתן ממניין תרי"ג	א, קעג	התוספת על אמונת מציאות ה'	ב (רעט)	
אבנר מבורגוס		אטומיסטים, שיטתם	א (ס)	
השפעתו על ר"ח קרשקש	א, תסח	איוב, התשובה האמיתית לטענותיו	א, רצב	
תפיסתו הדטרמיניסטית	א, תסח	איזביצא, תפיסות דטרמיניסטיות	א, תסח	
אברהם אבינו		איזון, שלמותו של כל מין	ב, קיז	
איסור קריאתו 'אברם'	א, שעה	אינדוקציה, הבעיה	א (תכו)	
אופן קיומו המצוות בפנימיות	ב, רל	איסורים, אם יש לדמות דיניהם לטומאה	ב, עה	
אכל חולין בטהרה	ב, קמא	איסלאם, קרובי הנביאים עדיפים בחוק	ב, קנז	
צניעותו המפורסמת	ב, קט	אירוסין, תורה כברית נצח	א, כד; שפה	
אברהם פורטה ליאון, הרופא, צוואתו	א, שיח	אכזריות, מצוות התורה למניעתה	ב, רנב	
אגרת המוסר, ייחוסה לרמב"ם	ב (צג)	אכילה גסה, התרחקות ממנה	ב, לב	
אדם, נעשה 'איש' רק בשלמותו השכלית	א, רנא	אכילה, השארת מיעוט	ב, לח	
אהבה ויראה, המצווה על ההתבוננות	א (קמח)	אלו ואלו דברי אלו' חיים, עניינו	ב (עט)	
אהבת ה'		אליהו הנביא, נאמנותו בבירור המציאות	א, פח	
קיומה כשלא למד פיזיקה	א, ש	אלכסנדרוב, ר' שמואל, פולמוס נס חנוכה	א, מו	
לא תיכון אלא בהכרת המציאות	א, ז; ז;	אלפארבי		
לקיומה צריך ללמוד ספרי הטבע	א, רצו	תורת המדינה	א, תסט	
מתוך אהבת הנס	א, שב	הערכת חיבוריו	א (כא)	
מתוך נס - לפשוטי העם	א, שב	אמונה		
ע"י התבוננות בטבע או בנס	א, רצה-שד	אם נמנית במנין המצוות	ב, רעו	
ע"י מעשי המצוות או התבוננות	ב, שב	המצווה על הבטחון	א (קמח)	
		המצווה על ההוכחות הפילוסופיות	א (קמח)	
		המצווה על חינוך בני ביתו	א (קמח)	

המצווה על סילוק התאוות	א (קמח)	נאסרה בה עבודה זרה	ב (קפד)
אמונות ודעות, הרמב"ם מונה מהן מצוות		נאסרו בה עריות	ב (קפד)
אסטרולוגיה, השתלשלות הטעות בה	א, קמה	קדושה עצמית באקלימה	ב, קפא
אסטרונומיה	ב, קבא	קדושתה תלויה ברוב ישראל	ב, קפח
אם מצווה ללומדה	א, רצט	שופע בה הענין האלוהי	א, פז
כלולה בברייתא דשמואל	א, י	שלילת קדושה עצמית	ב (קפה)
אפיקורס		שלמות מעשה המצוות	ב, קפג
גדרו	א, קצ	תחת שליטת ה' לבדו	ב, קפב
גם באונס	א, תמג	אשר קדשנו במצוותיו וציונו, ביאור הנוסח	
אפלטון, הערכת חיבוריו	א (כא)	אתיקה, קיום ערכים 'טובים' באופן מוחלט	א, קעז
ארבעת הליחות	ב, קיז	בגדי כהונה	ב, שמ
ארבעת המינים		טעמים	ב, צא
בל תוסיף במין חמישי	א, שלב	כדי לנאות העבודה	ב, קנה
מייחדים הספירות	א, תלד	מעשה אורג בלי גזירה	ב, צב
ארון הברית		בהמה	
טעם הצבת לוחות בתוכו	ב, פט	אדם המסכן עצמו - כבהמה	א, רסא
אם נמנית מצוות עשייתו	ב, קנא	אדם שלא מימש שכלו - כבהמה	א, רנא; ב, קכא
טעם נשיאתו בכתף	ב, צב		
אריסטו		בחירה	
גנג כתבי שלמה המלך	א, יב	בלעדה אין מקום לשכר ועונש	א, קכג
הערכת חיבוריו	א (כא)	לא היתה קודם חטא עין הדעת	א, קכב
לימוד דבריו בישיבת הרמ"א	א, יג	לעתיד לבוא תינטל	א, קכב
פגש יהודי פילוסוף	א, ט	מצוות התלויות בבחירת אנוש	א, רכט
שיטתו בקדמות העולם	א, לא	מטבעו של כל בעל שכל	א, קכג
שיטתו בשלילת הנס	א, לא	בטחון, אם פניה לרופאים סותרת אותו	א, רסג
שיטתו בשלמות ה'	א, ל	בין אדם לחבירו, השכר בעולם הזה	א, רמח
ארץ ישראל		בית הכסא, איסור דברי קדושה בו	ב, קלט
איסור היציאה ממנה	ב, קצ	בית המקדש	
אם בזמן הזה מצווה לישב בה	ב, קפ	אינו קדוש מעצמו	ב, קפז
אמצע היישוב	ב, קפב	גדר היראה ממנו	ב, קנג
בניה קרויים 'קהל'	ב, קצ	טעם חיוב שמירתו	ב, צא
גדר איבוד ע"ז מכלל כיבוש	ב, קפט	טעם שנבנה רק ע"י מלך	ב, פט
הכל מעליו ואין מורידין	ב, קצא	לשם הקרבת הקרבנות	ב, קמח
חומרת טומאתה	ב, קפב	לשם השראת השכינה	ב, קנ
מחילת עוונות ליושביה	ב, קצ	עניין היראה ממנו	ב, צ
מעלת הקבורה בה	ב, קצב	תכליתו ליראת ה'	ב, צב
מעלתה אפילו רובה נכרים	ב, קצ	בית המרחץ, איסור דברי קדושה בו	ב, קלט
מצווה לדור בה	ב, קפ	בית הקברות	
מצות יישובה	ב, קעט	הלן בו	ב, סג
מקום התקבצות לעבודת ה'	ב, קפה		

טבילה אחרי ביקור בו		ב, ע-עא	
בל תוסיף		בריאות	
אם טוב להעלות האיסור		אם מושפעת מהמצוות	
בהוספת מצווה חדשה		א, שכן	
גדר האיסור וטעמו		א, שלב	
כיון שהתורה שלמה ואין להוסיף		א, שיח-שלט	
משום שיבוש גדרי התורה		א, שכן	
משורש אחד עם דין משמרת		א, שכן; שמד	
נאמר רק להמון		א, שלא	
סתירתו לדין עשיית משמרת		א (שכו)	
על חכמים לעבור לשם סייג		א, שכו	
רק באביזריהו דעבודה זרה		א, שכה	
רק במצוות עשה		א (שכו)	
רק בנביא המוסיף על המצוות		א, שלג	
רק כשההוספה מיוחסת לתורה		א, שכח	
רק כשהתוספת נכנסת לעיקר		א, שכט	
שמה יוסיפו מצוות מאוסות		א (שכח)	
בן הצרפית, התעלף ולא מת		א, שכא	
בן סורר ומורה, טעם עונשו		ב, קד	
בני נח		אין כפיה כיון שהשכל המחייב	
אין כפיה כיון שהשכל המחייב		א, שצא	
חיוב מצוות לקטנים שהגיעו לדעה		א (שעז)	
חיוב הענישה על כל אחד או ב"ד		א (שפג)	
חיוב מיתה על ביטול עשה		א, שפב	
חיובם בדינים		א, שפ-שצו	
חיובם במצוות פרטיות בלי כולל		א, שפה	
טעם מיתתם בסייף		א, שצא	
לא בא להם מופת על מצוותיהם		א, שצ	
לא ראו מופת על נבואת משה		א, שצ	
מניין מצוותיהם		א, שפט	
ע"ע גוי, אומות העולם		א (שטז)	
בעל שם טוב, ראייתו עתידות		א, תמ	
בעלי התוספות, אם היו מגשימים		ב, נא	
בעלי חיים טמאים, טעם איסורם		בעלי חיים	
בעלי נפש ותודעה		ב, נד	
השגחה פרטית בהם		ב (רנב)	
בצלאל, אם חלק על משה רבינו		א (קמא)	
בריא		הקבלת הדעות לדעות בנבואה	
הקבלת הדעות לדעות בנבואה		א (צו)	
התחדשותה בכל יום		א (סא); סט	
אם נכסלל בה מצוות העתידות		א, כד	
נכרתה בשביל תורה שבע"פ		א, קצז	
הזכרת השמות מייחדת ספרות		א, תלד	
ברכות וקללות		אם ממניין תרי"ג	
אם ממניין תרי"ג		א, קעג	
לצורך העבודה		א, רמג	
ברכת 'הזן', תקנת משה		א, קלז	
ברכת המזון, דאורייתא ונוסחה דרבנן		א, קסו	
בשר תאווה, אם איסורו במדבר מהתרי"ג		א, קעג	
בת קול		אם להלכה משגיחים בה	
אם להלכה משגיחים בה		א, פה	
הכרעתה בבירור המציאות		א, פב	
התחשבות בהלכה כשאין סתירה		א, פב	
לרמב"ם אין לה מקום כלל בהלכה		א, פג	
קול פנימי		א, פב	
בתולה, י"ב חודש קודם נישואיה		א, שסו	
גוי		חיובו בבל תוסיף ובל תגרע	
חיובו בבל תוסיף ובל תגרע		א, שעג	
נענש על מצוותיו שהדעת מחייבתן		א, שפט	
עסק בתורה חייב מיתה והטעם		א, שעג	
שבת חייב מיתה והטעם		א, שעג	
ע"ע אומות העולם		גוף, הפרשותיו מטמאות לדעת הצאביה	
גוף, הפרשותיו מטמאות לדעת הצאביה		ב, רנב	
גזירת הכתוב, ביאור המושג		ב, רנג; רס	
גט, חשש שנעשה לו נס וחיה		א, תז	
גיד הנשה		א, שסה	
בבמה טמאה		א, שסז	

מסיני נאסר	א, שסז	דם	טומאתו	ב, נג
גימטריא, אם בכוחה לחדש הלכה	א (קלא)	טעם איסורו	ב, נג-נד	
גלות		שתייתו גורמת טבע חייתי	ב, נג	
המצוות בדרך ציונים	ב, קפג	דמיון		
סיפור התורה אודותיו	א, קיז; רב	תביעת הרמב"ם להישמר ממנו	א, יד; ב, יז	
גלינוס, שימוש הרמב"ם בכתביו הרפואיים	א (רס); רפו	המחשבה בו אינה קרויה דעה	ב, קל	
גמול		דרבנן		
בעולם הזה	א, רמא	אם העובר בשוגג עושה איסור	א, קפה	
היתכנותו כשהדיעה מכריחה	א (קכ)	אם מצוות דרבנן ממניין תרי"ג	א, קסג	
בתורה כנגד דעת עבודה זרה	א (רמח)	אפשר שאין מתקבל אל רצון ה'	א, קפד; קפז	
מהלכו ע"פ הפילוסופיה	א, לז; (קכ)	ההבחנה מסורה לבעלי לב	א, רטז	
גשמים, אופן תלותם במעשי בני האדם	א (רמז)	הטעם לקולא במקום מחלוקת	א, קפב; (קפה)	
דבקות בה'		הטעם שאין מלקות על דבריהם	א, עג; קעט	
ע"י דבקות בחכמים	ב, רפז; רצג	העובר עליהם עובר על דאורייתא	א, עג	
בשכינה, בתפארת ובבינה	ב, ש	טעם קולתם אף שג"כ נמסרו בסיני	א (רב)	
עוונות ומגרעות שכליות חוצצות	ב, רצד	כדאורייתא רק כשעובר במרי	א, קפא; קפג;	
על ידי ההתבוננות	ב, קל	קפו		
על ידי לימוד ההגדה	ב, רפז	כמערכת חקיקה משנית	א, קצד; שמ-	
על ידי תשובה	ב, רצג	מכוונים לרצון ה'	א, עד	
עניינה	ב, רפז-שה	מקור תוקפן ב'לא תסור' לרמב"ם	א, עב-עג;	
תיאור ניאופלטוני	ב, רצ	קסה		
דבקות ה', לעם ישראל באהבה	ב, רפט	מקור תוקפן לדעת הרמב"ן	א, עד	
דבקות		נדחית מפני דאורייתא	א, קעט	
אהבה קשורה בלי היפרד	ב, רצט	'עיון חלק' בהתאם לזמן והמאורע	א, שמו	
ביאור 'וצל' בערבית	ב (רצד)	צורך דבריהם לעניינים מתחדשים	א (קצב)	
בינה לבין היצמדות	ב, רפט	קולתם במקום ספק ועוד	א, קסה;	
התעלות הנפש בכוח המחשבה	ב, רצב	קעח-קעט		
דברי סופרים, אם לרמב"ם כדאורייתא	א, רז	קולתם משום שהתנו עליהם	א, קפ	
דברי תורה, אינם מקבלים טומאה	ב, פז	קולתם משום שלא נתפרשו בסיני	א, קצא	
דואליזם	ב, קכד	קולתם משום שלמות תושב"כ	א, קצב	
דוד, הכוח להריגת הארי, הדוב והפלשת	ב, קסד	רצון ה' או חכמתו ית'	א, עה	
דטרמיניזם		תוקף דבריהם כעין נדרים	א, קצג	
אצל אבנר מבורגוס ורח"ק	א, תסח	דרך האמצע		
במדע העת החדשה	א, תסח	איסור סירוס	ב, קט	
במשנת איזביצא	א, תסח	גם בדרגות הגבוהות בעבודה	ב, קיד	
דינים		דוגמאות	ב, קיד-קטו; קיח	
הלאו הכלול בהם לבני נח	א, שפב	הנכונה בעיסוק במרכבה	ב, קטז	
העמדת דיינים או המשפט עצמו	א, שפ-שצו	חטא הנזיר ביציאה ממנה	ב, קיח	
חיוב בני נח בהם	א, שפ-שצו	כערך אידיאלי יחיד	ב, שמא	
דם וסת, מסורות על רעילותו	ב, שלח			

מטרה ולא רק אמת מידה	ב, קטז	הכשר לקבלת טומאה	
מעלתה בתפארת לבני אדם	ב, קטו	במי פירות	ב (נב)
שלמות עבודת ה'	ב, קיח	טעמו	ב, נב
דרך התולדה, הגדרת המושג	א (תכו)	רצון הבעלים	ב (נג)
דרשנים, גנות המרבים בתארים	א, תנא	הלכה למשה מסיני	
דת פילוסופית	א, ח	אין בה מחלוקת	א (קיב); רה
ה'		התייחסותה לדרבנן	א, קח
אופני ההידמות לו וההליכה בדרכיו	ב, שלט	לפעמים לא ממש	א, קיא
אין יחס ציווי בינו לבין הנבראים	א, קנא;	נמסרת בדרך כללית	א (קיב)
	תנט	עניינה	א, קיא; תסח
אין שום יחס בינו לנבראים	א, קנ	קרויה דברי סופרים	א, ריד
אם יש מי שיכול לחלוק עליו	א (קמא)	הלכה	
השגת מהותו השגה שכלית	א, תסג	טעם הקדמת לימודה לפני הפרדס	ב, רו
מידותיו רצוניות ולא הכרחיות	ב, רלה	לימודה מיישב דעת האדם	ב, רו ובהערה
מעשיו אינם למשחק או לבטלה	א, לג	משקפת עמדות הגותיות	א, תי
הבהיר, זמן ומקום התגלותו	א, תמה	הלל	
הגשמה		אין כל אחד יכול לקבוע אם היה נס	א, תיז
אם הרמב"ן חזר בו מדחייתה	א, תמא	לא דאורייתא כיון שזמן חיובו עמום	א, קצט
ביאור דעת המגשימים	ב (רעט)	אם קרייתו ממניין תרי"ג	א, קסג; קסו
הזיקה בינה לבין התארים	א, תמה	אם תקנת נביאים דאורייתא	א, תיג
היחס אל מגשימי ה'	א, תמ-תמד	אמירתו ביום העצמאות	א, תיז-תיח
המון העם נוטה אליה	א, תמב	אמירתו בכל יום מביאה לספק בנס	א (תיט)
הקדמונים כבר הרחיקוה	א, תמ	במועדים - אם משום שמחת היום	א, תיא; תיג
מחלוקת רמב"ם וראב"ד אם מינות	ב, רעט	במועדים - דרך קריאה	א, תיג
מנוגדת לעקרונות התורה	א, תמג	במועדים מדברי סופרים בלבד	א, תיג
רוב חכמי צרפת מגשימים	א, תמ	במקום תקיעה בחצוצרות	א, תטו
הובס, דעותיו בתועלת המוסריות	א, תעז	הודיה על ניסי יציאת מצרים	א, תיא
הוספה, כל המוסיף על השלם גורע	א, תעד	מי תיקן מזמוריו	א, קסז
הוראת חכם		מצוותה דאורייתא ונוסחה דרבנן	א, קסו
גדרה כשהמציאות הפוכה	ב, סא	על הצלת יחיד מצרה	א, תיד
משפיעה על המציאות	ב, סא	על נס - דרך שירה	א, תיג
הטרונומיה, מהותית לקיום המצוות	א, רעב	קביעת אמירתו בלילה על נס	א, תטו
היגיינה, נוספת על דברי הרמב"ם בבריאות	א, רפו	הלנת המת	
היכל, איסור הכניסה אליו בכל עת	ב, צא	אם אסורה מן התורה	א, שכג
היפעלות		השתלשלות הפולמוס	א, שיח-שכד
אינה שייכת אצל ה'	א, תמז	טעם האיסור	א, תלד
חינוך הילדים לשלילת מה'	ב, שיב	קביעת רגע המוות	א, שיח
הישארות הנפש, הגדרתה הפילוסופית	א, לח	המון העם	
הכרחי המציאות ואפשרי המציאות	א (קכד);	לא מוכשר לחשיבה מופשטת	א, תמב
ב (ל); רמא; שמה		האפשרות לחנכו	א, תעט

התחשבות חז"ל בדעותיו	ב, קכה	לפעמים מקרה נראה כהשגחה	א, תכח
נוטה להגשמה	א, תמב	מוליכים האדם בדרך שבה בחר	א (רמד)
קבלתו את הנאמר במסורת	א, תמד	מלבד החסידים - כללית בלבד	א, סב
המצטרף, אחד מתשעת המקרים	ב (רעז)	על פי הספירה בה דבקים	א (סה); סו
הנהגה, בין הדאיה לארשדא	א, תע	על פי שלמות השכל	א, רפט
הנהגת הבריאות	א, רעח-רצג	הגדרתה הפילוסופית	א, לז
הנהגת המתבודד, החיבור וזיקת הרמב"ם	ב, שמא	על פי שיעור השכל	א, לז; ב, רצה
הנקה, אם נכרית גורמת טמטום	ב (נו)	התבודדות	
הסתכלות, האיסור להסתכל בזיווג בע"ח	ב, קח	הנהגת המעולים	ב, קמד
'העניין האלוהי' בכוזרי		לשם הפעלת המחשבה	ב, קמה
עניינו	א, פז	לשם פרישות מההמון	ב, קמד
חלקו בבירור ההלכה	א, פו	התבוננות שכלית	
העניד לבוא, ביאור ניסיו בדרך משל	א (מד)	הדרך לעבודת ה'	א, ד
הפילוסופיה היטתו בטוב לקחה	ב, קג	השלמות האחרונה	א, ו
הפקר בית דין הפקר		התגלות, נצחית על ידי התורה וההיסטוריה	א (קג)
גדירו	א, שנג-שסד	והלכת בדרכיו	
מקורות הדין	א, שנה	אופן קיום המצווה	א, תמז
אין חשש שידמה לדאורייתא	א, שנח	בהתרחקות מהיפעלות	א, תמח
אם כנחלה או כהקנאה	א, שנו	בתיקון מידות הנפש	א, תמט
אם מועיל גם להקנות	א, שנד-שנז	הידמות לתארי הפעולה	א, תמח
אם פוטר מהמעשר	א, שנו	הידמות לתארי השלילה	א, תמח
מדין דינא דמלכותא	א, שסג	ויכוח ברצלונה	ב, מז
נעשה ע"י בי"ד שבכל דור	א, שנח	ויכוח קנדיאה, פילוסופיה וקבלה	א, תלז
הקאטאיס מאבדירה, חיבורו על היהודים	א, ט	ועשית הישר והטוב, גדרו	ב, כח
הקהל, טעמה	ב, רח	זהירות: הקפדה על המצוות ככתבן	ב (קיג)
הקפת הראש, טעמה והלכות היוצאים מכך	ב, רט	זוב, טעם הטומאה	ב, נא
הר הבית, מדרגות הקדושה בו	ב, צב	זוגות, ההמון חושש לכך	ב, קכה
הר המוריה		זמן וחלל, מובנים בחשיבה האנושית	ב (ריט)
הגבוה שבהרים	ב, פח	זמן, מקורו בתנועת הגלגלים	ב (שכה)
טעם התפילה לעברו	ב, פח	זנות, טעם איסורה	ב, קז
טעם שלא פורש מקומו	ב, פט	זקן ממרא	
הר סיני		באיסור ששייך בעיקרו כרת	א, שמג
לא קדש אלא לשעה	ב, קפו	בדא' ובדרבנן ב' דינים	א, שמז
רק הנמסר בו נחשב מצווה	א, קפט	בנלמד במידות הדרש או מסורת	א, שמא;
הרבעת בהמה, טעם האיסור	ב, קח	שנא	
הרהור, האיסור להרהר בעריות ובמשגל	ב, קח	בעיקרן מד"ת ופירושן מד"ס	א, שמא
השגחה פרטית, הטעם שאינה שינוי בו ית' א, סו		דיניו מדיני שלמות התורה	א, שמח
השגחה		הוראות שחייב עליהן	א, שמ
כשמירה על פי ידע שכלי	א, רפט	הורה בדברי סופרים	א, שמ-שנב
		הורה בדרבנן	א, קפ

חושן, טעם שלא יזח מעל האפוד
 חזון איש, השפעת הובס על דעותיו
 חטא העגל, סטייה מהמושכל אל המדומה
 חטא, סיפור התורה על חטאי באי הארץ
 חיבורי הרמב"ם - רוח אחת
 חיים, אם תוחלת החיים קצובה מראש
 חינוך, האפשרות לחנך את ההמון
 חכם צבי
 הכרעתו בתרנגולת בלי לב
 הסיבה שהגלתו מאמשרדס
 חכמה בגויים תאמין
 חכמה ורצון, יחס העולם והתורה אליהם
 אחדות השכל המשכיל והמושכל
 הכרח ההתאמנות בה
 הכרחיותה סותרת ליכולת
 העולם כולו מסודר על פיה
 זהה לאמת ולהכרח
 לימודה כחלק מקיום מצוות אהבה
 פאסיבית לעומת הרצון האקטיבי
 קבועה לעומת הרצון המשתנה
 רדוקציה של הרמב"ם לרצון
 אפרווחם לזכות לדרגת משה
 דרגתם בחצר הפנימית
 טעותם מחמת עוון הדור
 נבואתם בדרך החכמה
 סמכה התורה על הכרעותיהם
 חמץ, מכירתו בקניינים דרבנן
 חנוכה
 אם הדלקת הנרות ממניין תרי"ג
 הנס רמז בכתוב
 מקורות חיצוניים לאמירת הלל
 נס השמן, אם יצא מדרך הטבע
 חנוכת המזבח, אם ממניין תרי"ג
 חסידות: נטייה מועטה מהאמצע לטוב
 חרטומי מצרים, עניינם
 חשק, בינו לבין אהבה

כשהורה להחמיר
 כשהורה לשב ואל תעשה
 כשיכול להשתלשל כרת
 קלקולו בהוראתו ע"פ עיונו
 קלקולו בריבוי מחלוקת
 רק בזדונו כרת ושגגתו חטאת
 זריזות: חריצות ללא עיכוב
 זרתוסטרא, עמדותיו ועמדות פרסיות
 חב"ד, לא החזיקו מעשיית מופתים
 חבר, אין ממש בחבירת חבר
 חדש אסור מן התורה, גלגולו כפתגם
 חולה
 הצורך בכניעתו לה'
 הצורך בעיסוקו ברפואות
 חולים, אם ביקורם ממניין תרי"ג
 חולין בטהרה
 בעשרת ימי תשובה
 בפסח
 התפשטות הנוהג
 עניינה כשאין ביהמ"ק קיים
 ערכם
 ערכם בהיבדלות מההמון
 חומר וצורה, מעלת הפרישות מהחומר
 חומר
 אין לעסוק בענייניו בציבור
 העיסוק בענייניו - חרפה
 חומש, טעם הוספתו בתמורה
 חוקה, אם מצוות בני נח מהווים חוקה
 חוקים
 דרכי פרשנות
 גדרם
 פרשנות על פי לשון החוק
 קודמים למשפטים
 שמירתם ורוממותם
 חוקר
 דתיותו של החוקר
 התפעלותו מתבונת ה' שבסיבתיות
 חורגן אהרן, טיבו
 חוש המישוש חרפה לנו
 חוש משער, עניינו

היחס בינה לבין זיהום	טבילה
הלכותיה תוצאה מהלכות מקדש	גזירת הכתוב ולא נקיון זוהמה
כוחה בהגדת עתידות	קודם הרגל
כוחות הטומאה ועניינם	רמז לטבילה במי הדעת
מקלקלת השכל	טבילת כלים
ניגודה של הקדושה	יציאה מטומאה לקדושה
ע"ז ג"ע ושפ"ד	להרחקת ישראל מהאומות
עניינה לדעת הרמב"ם	מדברי סופרים
רשות להיטמא	טבע האפשרי, גדרו ודוגמאות
רשות להיטמא בטומאה	טבע ומקרה, רוב העולם מונהגים בו
שלושת ענייניה	טבע
תועלת דיניה בהקלת הפולחן	אינו אלא נס מתמיד ומורגל
תועלת דיניה בשמירה מלכלוך	אינו שולט כלל על המושגים
תועלת דיניה בשמירת המקדש	מלמד על גדולת ה' יותר מהנס
תועלת דיניה בשמירת המקובל	מעשה חכמה מופלגת
תפיסות ומושגים בלבד	טהרה בזמן הזה, רעיונה המוסרי
טומאות	טהרה ברגל
השכיח יותר מטמא יותר	בזמן הזה
מזון השדים	לרחוק מבית המקדש
נמנות כמצוות עשה	טהרה
טומאת מקדש וקדשיו, טעם הקרבנות	בינה לבין קדושה
טומאת מת, אם היא משום רוח מציאותית	במישוי ושלל במישוי
ב (סג)	גדרה לדעת הרמב"ם
א (רסא)	עניינה בזמן הזה
טמאים, מצוות שילוחם לדורות	ערכה גם בזמן הזה
טעות, דין רופא שטעה והמית	ערכה רק בזמן המקדש
רעו-רעו	טוב, גדרו לדעת הפילוסופים והרמב"ם
טעמא דקרא, אם הלכה כרבי שמעון	טומאה
טעמי המצוות	אין השכל מחייב אותה
אינם מוכרחים	אינה דבר מוחש
אם נמנים למצוות	אם הלכותיה משקפים מציאות
ב, קצט-שלה	ב, מג; עא;
ב, רלב	קט
המצוות קדמו לטעמיהן	אם יש לדמות דיניה לאיסורים
א, ק	אם מציאות רוחנית היא טעמה
ב (ס)	אם מציאות רוחנית היא מושאה
ב (רכט)	במישוי ושלל במישוי
א, תע; ב, רי; ריב	גדרה לדעת הרמב"ן
ב (רלא)	גורמת לסילוק שכינה
טעמי הפשט וטעמי הסוד	הגויים סוברים שבה כוח מזיק
לפרטי המצוות	ההבדל בינה לאיסורים
ב, רלט	הטעם שאינה בטלה ברוב
לרמב"ם אין מלמדים דין	
ב, רב	
לשון טעימה	
ב, רכד	
מקומות בהם מוסיפים איסור	
ב, ר	
סיבה רק לחוקה ולא לציווי	
ב, רכו	

ישראל	סיבה תכליתית ולא פועלת	ב, רטז
בכללותו זוכה להשגחה פרטית	קיימים אך אינם הסיבה להן א, ק; תע; ב, רכג	
חיונם במצוות כקנין הגוף בעבדים	טריפה, תרנגולת בלי לב	א, מח
חיונם במצוות מכח הברית	י"ג מידות, דרכי הנהגת העולם	א, תמו
טעם ענשם אף שהיתה גזירה	י"ג עיקרים, השתלשלות נוסח הסידורים	א, תמו
כהונה, גדרה של קדושת הכהנים	א (קנד)	
כהן גדול, אם נטמא לאשתו	יגיעה, מפתחת אומץ לב	א, תב
כהן	ידידות, צורך האדם בה	ב, קו
התעסקותו בקביעת מיתה	ידיעה ובחירה	א, קיט-קל; ב, רפ
טומאה לאשתו מדין מת מצוה	בירור תירוץ הרמב"ם	א, קכא; (קכה); ב, רפב
טיפול בגוסס	דעת הסוברים שאין בחירה	א, קכא
אם יכולים למחול על כבודם	דעת הראב"ד והרמב"ן	א, קכב-קכט
גדר קדושתם	הקושי בהיתכנות הבחירה	א (קכ)
הטעם שבת כהן מותרת ליטמא	הקושי מדיעת הנביאים	א, קכו
הטעם שגם בעלי מום מזהירים	תלויה בנס	א (קל)
חומר עונש המקלל כהן עם הארץ	ידיעה	
טעם איסור טומאת למתים	ידיעת המציאות וידיעת המהות	א, שטז
טעם איסורים ליטמא	לפעמים אינה גזירה אלא ע"פ רוב	א (קכח)
טעם שלא הוזהרו נשים מליטמא	ידיעת ה'	
כבוד בעל עבירה	ידיעה בשיטת השם	א, קכה; ב, רפא
כבוד כהן עם-הארץ	בהשגה שכלית	א, תסג
מעלתם בעצמותם	ידיעת הווה נצחית	א (קכה)
קדושתם אמצעי לכבוד המקדש	יום העצמאות, אמירת הלל	א, תיז-תיח
תפקידם בהוראת התורה	יום טוב שני, אין שכרו כפול והטעם	א (שכד)
כוכבי שבת, תנועתם	יוסף אשכנזי, ר', 'התנא': תולדות חייו	א, לו
כוכבים	ייחודים, צדיקים המקיימים מצוות בהם	
השרים המופקדים עליהם	יין	א (רעה)
כוח השפעתם	פרישות ממנו	ב, לב
כופר בתושבע"פ, כשמכחיש מגידה	קדושה בהימנעות משתייתו	ב, קה; קסה
כופר, גדרו	ייסורים, מפתחים אומץ לב	א, תב
כיסוי הדם, טעמו, ורק בחיה ועוף	ייעודי התורה	
כישוף	כולם ניסים	א, ס
השתלשלות הטעות באמונה בו	פשוטם מכוון להמון	א, לט
מעשים רבים בגמרא על כך	יעב"ץ, דעתו בפרשת הלנת המת	א, שיט
עדויות על מציאותו	יראת ה', תכלילת כל התורה	א, תב
עניינים בו	יראת חטא: קנין המעלות הקודמות	ב, קיג
כלאי בהמה, טעם האיסור	יראת חכמים, אם ממניין תרי"ג	א, קסח
כלאם, תפיסתם ברצון ה'	ירושה, תורה כירושה בלי הפסק	א, כג; שפה
כלי אבן, ייחודם בהגעה ובטומאה	ישו הנוצרי, חומרת מעשיו	ב (קפט)
כלי המקדש		
אם אינם אלא אמצעי		

אם הם חלק מהבית	ב, קנ	לייבניץ, ויכוחו התיאולוגי עם ניוטון	א, תסו
אם כל כלי מצווה בפני עצמה	ב, קנ	ליל שמורים, משומר מן המזיקים	ב, קכה
כלי חרס, הטעם שאין מועלת טבילה	ב, עה	לכלוך, קרוי טומאה	ב, פז
כלי נכרים, טומאתם כטומאת עבירה	ב (עה)	לפנים משורת הדין	
כלי שיש, הגעלה בהם	ב, עד	בכפיית בין דין	ב (ל)
כללים ופרטים, ההבדל ביניהם	א, קכז; (קכח)	חיובה	ב, כח
כפרה		לשון הקודש	
אמצעי להשרשת הריחוק מהחטא	ב, רפה	אחידה בין כל דובריה	ב, קלד
הבאת כופר נפש	ב, רפד	אין בה שמות לפחיתויות	ב, קד
הגנה על הנפש	ב, רפו	אין כמוה בדיוק ודקדוק	ב, קלג
ההבדל בינה לסליחה	ב, רפג	בה נברא העולם	ב, קלז
ניקוי והסרת לכלוך החטא	ב, רפד	דיבור בה במבואות מטונפים	ב, קלט
כרובים		דיבור בה בשבת	ב, קלט
טעם עשייתם שניים	ב, צ	חלקו של הקב"ה	ב, קלו
עניינם בדמות מלאכים	ב, פט	טעם כינויה כך	ב, קד; קלג
כרת		מבארת בשמותיה סודות	ב, קלד
אי הישארות הנפש השכלית	א, רנ	מעלתה בעצמותה	ב, קלו
לדעת הרמב"ם לעולם הבא	א, רנ	מעלתה בשל תכניה	ב, קלד
עונש ניסי	א, רלח	משום שהקדושים דוברים בה	ב, קלה
שיטות הראשונים במהותו	א, רנג	מתאימה לחלק הקדוש באדם	ב, קלז
בנבואה או רק בת קול	א, פד	פחיתות שירי היין בשפתה	ב, קלד
הטעם לשמירת התורה	א (קמג)	קדומה לשאר השפות	ב, קלד
מחמת שלמות התורה	א, פא; צב	תואמת לשרשי הדברים	ב, קלח
מתי עוברים על הלאו	א (פח)	לשון הרמב"ם, חובת הדקדוק בה	א, יד; ב, יח
שיטות הראשונים	א, עז-פט	לשמה	
לא תסור		מתוך שלא לשמה	א, רסז; תמב
גדר המצווה לשמוע לחכמים	א, קעז	עבודה שאינה מושתתת על הנס	א, תסה
כולל ג' מיני דרבנן	א, קעח	עבודה שלא לשמה בדרך אליה	א, תמג
מקור תוקף דרבנן לרמב"ם	א, עב-עג; קסה	מאירי, דרכו האלגורית בפרשנות האגדה	ב, קכד
קעו-רג		מאכלות אסורות	
לאו הבא מכלל עשה, מנייתו בתרי"ג	א (תנט)	טומאתם	ב, לג
לוגותרפיה	א, תעג	נזקיהם הפיזיים	ב, מו-מז; נה
לוחות הברית		מגילה	
אינם קדושים מעצמם	ב, קפז	אם קרייתת ממניין תרי"ג	א, קסג
טעם הצבתם בארון	ב, פט	הטעם שאין בל תוסיף בתקנתה	א, שלז
לויים		משה הצטווה בסיני בקריאתה	א, קטו
איסורם לשרת בשירות אחרים	ב, צב	מדברים	
אם דיני עבודתם ממניין תרי"ג	א, קעג	דעתם שהטבע אינו אלא נס	א, ס
עבודתם רק בשירי ופסולם בקול	ב, צא	עניינם	א (ס)
לולב, קניינו על ידי קטן	א, שנד	מדרגות, טעם איסור עשייתם למזבח	ב, צא
לחישה, אין ממש בלחישה על נחש	ב, קכ; קכה	מדרש תמורה, עניינו	א (רסד)

מהר"ן חיות, מערכת יחסיו עם החת"ס א (שכב)	אם ב' הצדדים אמת בירור האמת על ידן	ב (עט) ב, פא
מודים, נוסחאות הזכרת הנסים בברכה זו א, תיט	לימוד מהדעה הדחויה ערך ת"ת בב' הצדדים	ב (פ) ב (פ)
מודרנה, חדש אסור מן התורה מוות	ערכן החיובי מחלוקות	ב, עח
אם ישנו בטרם עת סימני קביעתו	מטרתן להשגת הלכה ברורה שכיחותן בנושאים מטפייסים	א, שמט ב, פא
מוטיבציה, איבוד ענין אחרי תגמול מומים	מחלות, תוצאה מהנאות מופרזות מטפייסיה, השגחה - השלמות האנושית א, רנא	א, רפב
בעלי מומים חריגים נגרמים מטבע הגוף	מטרה, מיון המעשים למטרותיהם מטרת התורה - המעטת המשגל	א, רפא א, רפא
מוסר	מטרת התורה - נקיון הדעות והגוף מטרת התורה - עדינות נפש	ב, קו ב, קה
למה רצוי להיות מוסרי מהו צו השכל המחייב לשמרו על בסיס כח קיומי	מי חטאת, עניינן מידות ה', פעולות שאינן מתייחסות אליו	ב, סג ב (שלד)
שמירתו כתנאי להשתלמות שכלית מוקצה, טעמי איסורו	מידות הדרש	
מותרות	אין פקפוק בנכונותן אם חשובות דאורייתא	א, קע א, קסח-קעב;
צער ויגון, אינסופיות התשוקה רדיפתם מביאה להסתכנות	אם חשובות מסיני	רד-ריח א, רד
מזבח	אם נמנות במניין תרי"ג דאורייתא רק כשקיבלן משה	א, רד א, ריד
אם בנייתו רשות או חובה אם נמנית מצוות עשייתו	דרבנן אפילו כשדרשן משה חילוק בין ריבוי לאחרות	א, ריד א, רי
טעם איסור נטיעת עצים על ידו טעם עשייתו מטיט	חסרונן מחמת שאינן ודאיות כענפים לעומת שרשים	א, ריג א, קע
מזיקים - דעות כוזבות מזרח, טעם התפילה לעברו	ל"ב או י"ג וההבדלים לרמב"ן אין בהן טעות	א (קלב) א, ריח
מחויב המציאות	ממוצעות בין דאו' לדרבנן מצוה לנהוג כן למרות הספק	א, רי א, ריג
ביאורו	סומכות ומחדשות פתרון לבעיית שכחת התורה	א, קסח א, ריא
מצוות האמונה בגדרו	שלושה אופנים תיתכן בהן מחלוקת חכמים	א, ריד א, רד
מחיית עמלק	מידות מתקנות, חיוב כל אחד בהן מילה	ב (לא) א, שסה
אם נוהגת לדורות אם נמנית בתרי"ג	חיוב עבדים מקודם מתן תורה טעם המצווה	א (שעז) א, תלד
מחלה	טעם מצוות ברית מילה	ב, קט
אות לצורך לחזור בתשובה אינה תמיד מתוך עונש אם מושפעת מחטאים		
האדם גורם לעצמו מחלוקות בהלכה		
אהבה בסופן		

טעמה	ב, רח	סימן בלבד למצוות הנהגות	א, רכג; רכה
כרת למי שלא מל זמנו	א, רנב	פקפוק הרמב"ן בערכו	א, תנז
מחלישה את ההנאה מהמשגל	ב, קט	שיבושי הגאונים והפייטנים	א, יט; תנה
מילת ערלת הלב, אם חשובה מצווה	ב (קה)	מניע ראשון, זהותו עם סיבה ראשונה	א, תסג; תע
מיתה בידי שמים			
בינה לבין כרת	א, רנב; רנג	מסכת סופרים, זמן חיבורה	א (תיט)
- היעדר השגה שכלית	א (רנו)	מסכת ע"ז, כ"י ספרדי התואם לרמב"ם	ב (קיא)
- ייסורים רבים וטבעיים	א (רנה)	מעילה, חומר חשיבות הקודש	ב, צח
עניינה לדעת הרמב"ם	א (רנה)	מעמד הר סיני	
מיתת צדיקים, טעם חומרתה	ב (קפט)	איסור שכחתו	א, קג
מכירת חמץ, בקניינים דרבנן	א, שנג	טעם זכירתו בכל יום	א, קד
מכנסיים, טעם חיוב הכהנים בהם	ב, צא	מעשה מרכבה ומעשה בראשית	א, רצה
מלאכים		מעשה מרכבה, הדרך הנכונה בעיסוק בו	ב, קטז
האמונה בהם מבטלת אמונת ע"ז	ב, פט	מעשי הקב"ה, אם מכוונים לתכלית	ב, ריד
נראים רק במראה הנבואה	א (מד)	מצווה	
האמונה בהם קודמת לתורה	ב, פט	אינה בהכרח ציווי לעשות	א, קמט
הגדרתם הפילוסופית	א, לח	א"א לפעול תכליתן בדרך אחרת	ב (ריא)
ההתגלות והנבואה באמצעותם	ב, פט	אין אף אחת שאין לה טעם	ב, רה
מלחמה, מצוות נתינת יד במחנה	א, רכד	אינה חיווי רצון המצווה	א, קנ
מלך		אם מטרתן בציות לשמו	ב, רח
איסור ריבוי כל נשים	ב, רב-רג	אם מכוונות לתכלית	ב, ריד
הנהגתו משקפת רצון ה'	א, שלה	אם שייכת בדבר שאין בו בחירה	א, קמח
העמדתו חובה או רשות	א, קטז	גם בחוקים יש רמזים	ב, רה
ממשה עד משה לא קם כמשה	א, א; ב, טו	החיוב לקיימן בדרך הטבע	א (רעד)
מנדלסון, חלקו בפרשת הלנת המת	א, שיט	הנהגות	א, תסט
מנהגו של עולם, הנהגת הבינוניים	א, סב	חובת עשייתה רק מחמת הציווי	א, רעב
מנהיגי ישראל, הנהגתם משקפת רצון ה'	א, שלו	כוללות אמונות ודעות לרמב"ם	א, קמה
מנורה		מטרתן להרגיל לדרך האמצע	ב, רה
טעם מנורת בית המקדש	ב, צ	מערכת הנהגות האדם השלם	א, קנ
טעמיה	ב, רמג	מערכת חוקתית או ציוויים	ב, רכד
מנין המצוות		ניתנו לצרף את הבריות	ב, נה
איחוד מצוות ע"פ תכליתן	ב (ריב)	עיקרן אמונות ודעות לרמב"ם	א, תלב
אם התקבל בסיני	א, רכב	עניינה לרמב"ם דין תורתי	א, קמט
דינים העולים ממנו	א, תנו	עצות מרחוק וערמת חסד	ב, צב; רסב
דעות האחרונים בחשיבותו	א, תס-תסא	עצות מרחוק לישור המעשים	ב, רה
חושף את יסודות התורה	א, תנט	עצות מרחוק	א, תסט
חשיבות העיסוק בו	א, תנד-תסב	ערך עשייתם ממניע אוטונומי	א, שפד
כניסה לדוחק להשלמתו	א (תנו)	ציווי מצוה התלויה במאורע עתידי	א, קו-
כתזכורת לכלל ההלכות	א, תנה	קלה	
לימודו כקיומן	א (תס)	קבלתם גם כשאין ידוע הטעם	ב, רד
מביא לידי עשייה	א (תס)	קטגוריה מארגנת	א, תנח

א (קמב)	אם יכול לטעות	ב, רד	ראוי ליתן טעמים ככל האפשר
א (קמא)	אם יש מי שיכול לחלוק עליו	ב, רז	שלושת מטרותיהן
א, קלח	ארבעת ההבדלים בנבואתו	ב, רנח	שמעיות ושכליות
א (קמב)	באור שאינו פוסק	ב, רכג	תואמים לטעמים אך לא נובעים
א, שע	הטעם שביקש אות		מצוות בני נח
ב, קסד	הכוח להריגת המצרי	א, שפט	הדעת נוטה להן
א, קטו	הצטווה גם במשנה ותלמוד	א, שפח	לא צויה משה אלא הודיע
א, פ	'השליח' הראשון והיחיד	א (שפח)	רק ע"י קבלת עדות משה
א, תעב	התאחדות שכלית עמו		מצוות זמניות
א, תסט	התגלותו בזמן ועם זאת נצחית	א, רכ	לא מתושב"כ הנצחית
א, קמ; ריט	ייחוד תורתו וייחוד נבואתו	א, קעג	אם ממניין תרי"ג
א (קמג)	יכול לפסוק ע"פ נבואה	א, רכו	כשביטולן אינו עקרוני
א, קמא	יכול לתקן תקנות כדאורייתא	א, רכח	כשתלויות במקום מיוחד
א, קלט	נבואתו בלי שום מסך דמיון		מצוות כוללות
א, קלט	נבואתו 'בסיפוק' עם השאר	ב, כג-כד	אי מנייתן
א, קלט; רכ	נבואתו שואבת מהשכל הפועל	ב, כז-כט	גדרן
א (שי)	ניטלה ממנו הבחירה	ב, לב	דמיון הפרטים לכלל
א, קלט; רכ	שלמותו בהנהגת העם	ב (ל)	מצוות כלליות ופרטיות, גדריהן
א, קלט	שלמותו 'לו לבדו'	א, קעג;	מצוות שאין נוהגות לדורות, מנייתן
א, קלז	תקנות שתיקן	ריט-רל	
א, קמג	תקנותיו קיימות לעולמים		מצוות שקודם מתן תורה, חיובם לדורות
א, שצה	משיח, ע"י יכירו הגויים אמינת התורה	א, שסה-שעט	א, שסה-שעט
ב, רמב	משכן וכליו, טעמיהם	א, תב	מצוקה, מפתחת אומץ לב
	משכן	ב, נז	מצורע, חשוב כמת
א, קעג	אם עטיפת כליו ממניין תרי"ג	א, שנג	מצות, קנייתם במשיכה
א, תלד	מטרתו להשראת השכינה	א, קמז	מציאות ה', אם אפשר למנות למצווה
א, שכו	משמרת למשמרת, סתירתה לבל תוסיף		מצריים
	משנה תורה לרמב"ם	ב, צג	נוטים לתפיסת הקראים בטומאה
ב, שלח	סדר חלקיו	א, קכו	טעם ענשם אף שהיתה גזירה
ב, רח	סידורו ע"פ טעמי המצוות		מקדש
ב, רג	משפטים, גדרם	ב, פה	התרחקות לצורך הערצה
ב, נב	משקין, הטעם שמכשירים לטומאה	ב, רסה	משל לעולם הבא
	מת	ב, ע	מקווה, טבילה אחרי טומאה למת
ב, נז	בלבול הדעת משהות במחיצתו	א, שעב	מרה, חזרו ונצטוו על ז' מצוות והטעם
ב, סט	הצורך בשמירתו מפני מזיקים		מרוקאים
ב, לב	התנזרות מטומאה	ב, צג	דרכם בלימוד התלמוד
ב, נט	טעם טומאתו משום מלאך המוות	ב, צג	חזקים מאוד באמונה
	מתן תורה	ב, צג	יובש וטבע גס
א, שסט	אין למדים הלכות משקדם לו	ב, צג	מנהגם בריבוי הרחקות נדה
א, צו	היתכנותו היא 'סוד'		משה רבינו
א (צז)	יש מאין כמו הבריא	א, קמ	אם דבק בשכל הפועל עצמו

למדים הלכות משקדם לו	א, שעז	נביאים, אם תקנותיהם דאורייתא	א, קסז
מצוות והנהגות שקדמו לו	א, שסה-שעט	נבל ברשות התורה	ב, כז
נבואה		נבלת עוף טהור, אם טומאתה דאורייתא	א, רח
אימות שאר נביאים בנבואת משה	א, שח	נדה	
אמונת בני אדם על ידי נס	א, שו	אם איסורה מחמת הטומאה	ב (צד)
דורשת שלמות שכלית	ב, קכט	אם בספק דינה כספק טומאה	ב (צה)
דרגת הסיוע האלוהי לעשיית טוב	ב, קסג	אם טומאתה סיבת איסורה	ב (ג)
הגדרתה הפילוסופית	א, לח	טעם איסורה	ב, קח
ההוכחות לצדקתה	א, שה-שיז	כובד הראש והאיברים	ב, נז
ההכרח שלא תהיה תורה אחרת	א (צט)	מידת חסידות בריבוי הרחקות	ב, מט
הוכחתה ע"י נס גלוי	א, שטו	מנהג הצאביה בריבוי הרחקות	ב, פו
הטעם שאינה מועילה אף לפירוש	א (צט)	מנהג נשות קוטאייס בהרחקות	ב, מח
הטעם שתמיד פירושה כסתירה	א (צט)	נזקה וטעמי הרחקתה	ב, מד-מז
הכרעתה כשאינה מנוגדת לסברה	א, פה	ניסיון הסתכלותה במראה	ב, מו, מז
הקבלת הדעות לדעות בבריאה	א (צו)	ע"פ התורה אין להרבות בהרחקות	ב, פו
התהליך המוביל להשגתה	ב, רצו	עניין טומאתה לדעת הרמב"ן	ב, מד
לא יתכן שיהיה נביא כמשה	א, צד	שבח ריבוי ההרחקות	ב, מח
לא שייך שתהיה בלי הכשרה	א, צד	נדרים	
מגלה שרמז המקרא כדאורייתא	א, קלג	אינה בת בנים ונודרת ולא מקיימת	א, תח
מהותה בזירוז למצוות	א (שיג)	איסור ולא התחייבות	ב, קעד
מכוחה קבעו נס פורים לדאורייתא	א, קלג	דרך עבודה לה'	ב, קסז
נקייה מדמיון-שווא וספק	א, תג	הטעם שחלקים על דבר הרשות	ב, קעב
סמכותה בפירוש התורה	א, עז-פט	המשכת קדושה עליונה	ב, קעא
ציווי האמנתה אף שהאות מסופק	א (שט)	התפסה כהמשכה או לשון	ב, קעד
תוצאה של שלמות שכלית	א, מד	חלים רק על דבר שיש בו ממש	ב, קעג
נבואת הנביאים		מטרתם ביישור לדרך האמצע	ב, קסח
חלק מסדרו של עולם	א, קב	נדר בחיי המלך	ב, קעא
חסרון בנאמנותה	א, צא	שרשם בספירת בינה	ב, קעב
לזמן ולמקום	א, רכא	נודע ביהודה, דעתו בפרשת הלגת המת	א, שכ
נבואת משה		נוחות, מרחיקה את אומץ הלב	א, תא
ייחודית כבריאת העולם	א, צא	נוטריקון, אם בכוחו לחדש הלכה	א (קלא)
לכלל ולדורות	א, רכא	נומינליזם, הגדרה	ב, שלז
נביא		נזירות רשעים, בקבלה למטרה משנית	ב, קסג
ההוכחה לצדקת נבואתו	א, שה-שיז	נזירות שמשון	
דבקות בידיעת ה'	א, ח	אם הוזהר על טומאה	ב, קסב
דרגתו במושב המלך	א, ח	טעם להעדר קרבנות	ב (קסז)
הנס אינו הוכחה להמשך צדקתו	א, שי	טעם שמותר ליטמא	ב (קסז)
כוחו רק בהוראת שעה	א, פ	נטיה לעולם מהאמצע	ב, קע
מפרש הלכה מכח נבואה חייב חנק	א, פ-פא	נזירות	
נבואתו בדרך המראה והחזון	א (רב)	איסור טומאה משום קדושתו	ב, קעג
פרישותו שונה מכל פרישות	ב, קעא	אם ממוצע ונזר הרי הוא חוטא	ב, קסט

אם יש בהם תועלת לעבודת ה' (א, שג)	אם יש להתפלל עליו (א, תכב)	אם מתרחש בכל דור (א, שצז-ת; תז-תט)	אם לכל צדיק, אין מאמת נבואה (א, שצט)	באמצעות כח התורה (א, תכד)	באמצעות שימושי שמות (א, תכד)	באמצעות שלמות הנפש וכוליותה (א, תכג)	באמצעות שלמות שכלית של חכם (א, תכג)	בעיית מהימנות המעידים עליו (א, מז)	בעייתו האמפירית (א, תסג)	ברכה בזמנו, ובהגעה לזמן ולמקום (א, תכא)	ברכה על ראיית מקומו (א, תכה)	דעת המדברים שהטבע נס (א, ס)	ההבדלים בין נסי משה לשאר (א, מט)	הודעת עתידות ולא שינוי טבע (א, שיג)	הוטבע בששת ימי בראשית (א, נא)	הסרת הלוט מן העתיד (א, תעד)	העדות עליו כרוב התלוי במנהג (א, מח)	לרוב נראה נס ואינו אלא טבע (א, תיז)	הרמב"ם אינו שולל אלא ממעט (א, מד)	התחדשותו אחר בריאת העולם (א, תסג)	כביטוי השגחה ורצון חופשי (א, מז)	כל דברינו ומקרינו ניסים (א, נט)	כל נס אצל יחיד גדול הוא (א, תכז)	כמעיד על חסרון במעשה בראשית (א, ג)	מביא לידיעת מציאות ה' (א, שטז)	מטרתו להוכחת נבואה (א, שה)	מכחיש דעות הפילוסופים (א, שטו)	משתיק דעת מכחישי הבריאה (א, שטז)	ניסי משה רבינו לצורך ולא להוכחה (א, שח)	על ידי כוח הא"ס הבלתי בעל גבול (א, שטז)	פירושי ה'נסים' שבברכת הודאה (א, תכ)	נסח'	טענת המוסלמים (א, תעה)	שיטות הקראים (א, תעו)	נסיון	העמדה במבחן, כלפי האדם (א, תג)	התאמתו למנוסה כהפרת הטבע (א, תו)	כדאי מחמת גודל השכר (א, תה)	להגדלת שכר - עוול (א, ת)	להודיע מה צריך לעשות (א, תא)	אם נוטה מהאמצע נקרא חוטא (ב, קסט)	דינו בשל הקדושה שחלה עליו (ב, קעב)	המקור למניין ימיה (א, קלב)	המשכת קדושה המחייבת נקיות (ב, קסב)	השוואתה לנבואה (ב, קסג)	התדמות הנזיר לכהן גדול (ב, קסו)	התמסרות גבוהה לעבודת ה' (ב, קסב)	חטאו ביציאתו מדרך האמצע (ב, קיח)	טעם איסור הטומאה למת (ב, קסו)	טעם איסור התגלחת (ב, קסה)	טעם איסור שתיית היין (ב, קסה)	מטרתה ביישור לדרך האמצע (ב, קסח)	סיוע אלוהי והשראה אלוהית (ב, קסג)	שייכותה לקדושה וטומאה (ב, קסא)	נטילת ידיים	הסרת רוח הטומאה (ב, מא)	מתקנת שלמה (א, קלו)	ניבול פה	הישמרות ממנו (ב, לב)	חומרתו (ב, קג)	ניטון	דעותיו בהתערבות ניסית של ה' (א, תסה)	האמין בקדמות החכמה היהודית (א, יג)	האסטרונומיה של כוכבי השבת (א, תסה)	היכרותו עם משנת הרמב"ם (א, תסו)	ניחוש, מציאותו ועניינו (ב, סז)	ניצוק, חומרתו לדעת הצדוקים (ב, שלח)	נכרים	הטעם שמתיהם אינם טמאים (ב, סט)	טומאותיהם מדרבנן (ב, סג)	נמנעות, שאף ה' אינו יכול לעשותן (א, צה)	נס נסתר	מחמתו אין צורך ברפואות (א, רנז)	ניכר רק מתוך ההקשר (א, סח; רלט)	על פיו נוהגים כל ענייני הגמול (א, רלז-רלט)	נס	אין הלכות התורה תלויים בו (א, קל)	אינו מספיק להוכחת נבואה (א, שח)	אינו מתמיד (א, מד)	איננו ראויים לו (א, תכב)	אם במלחמת העצמאות היו ניסים (א, תיז)
-----------------------------------	----------------------------	------------------------------------	--------------------------------------	---------------------------	------------------------------	--------------------------------------	-------------------------------------	------------------------------------	--------------------------	---	------------------------------	-----------------------------	----------------------------------	-------------------------------------	-------------------------------	-----------------------------	-------------------------------------	-------------------------------------	-----------------------------------	-----------------------------------	----------------------------------	---------------------------------	----------------------------------	------------------------------------	--------------------------------	----------------------------	--------------------------------	----------------------------------	---	---	-------------------------------------	------	------------------------	-----------------------	-------	--------------------------------	----------------------------------	-----------------------------	--------------------------	------------------------------	-----------------------------------	------------------------------------	----------------------------	------------------------------------	-------------------------	---------------------------------	----------------------------------	----------------------------------	-------------------------------	---------------------------	-------------------------------	----------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------	-------------	-------------------------	---------------------	----------	----------------------	----------------	-------	--------------------------------------	------------------------------------	------------------------------------	---------------------------------	--------------------------------	-------------------------------------	-------	--------------------------------	--------------------------	---	---------	---------------------------------	---------------------------------	--	----	-----------------------------------	---------------------------------	--------------------	--------------------------	--------------------------------------

לשם מבחן - פגם בידיעת ה'	א, ת	שרשרת סיבות וסיבה ראשונה	א, רסז
מטרות נסיונות הצדיקים	א, ת-תט	סיני	
רק לחסידים שודאי יעמדו בו	א, תד	הכוונה לתורת משה ולא להר	א, רכ
תוצאתו אינה ידועה, בגלל הנס	א, תו	משה הביא את ישראל להשגה	א, שצד
נסים גלויים, אם רק למשה רבינו	א, ע	נתגלה בו הא"ס ולכן אין בו שינוי	א, רכב
נפש, הכנה או חצובה מתחת כסא הכבוד	א, רנד	נתגלה בו הא"ס ורק משה היה כלי	א, רכב
נפשות, מקורן	ב, שא	עינינו ראו ולא זר	א, שח
נצרות ואיסלאם, דחיית שיטתם	א, פח	סירוס, טעם האיסור	ב, קט
נקיון הגוף		סכנה, האיסור להכניס עצמו אליה	א (רנט)
ערך קדושה	ב, לב	סלוניםסקי, ח"ז, פולמוס נס חנוכה	א, מה
פחיתות הקדמתו לנקיון הדעת	ב, קו	ספורי התורה, משלים	א, תסט
נקיון הדעות, הקדמתו לנקיון הגוף	ב, קו	ספירת העומר, גדרה	ב, לה
נר, קריאה לאורו בשבת	א, קי	ספירת שבעה נקיים, גדרה	ב, לה
נרבונאים, אינם מאמינים בשדים וכשפים	ב, קכו	ספק דאורייתא, אם לחומרא מדאורייתא	א (קפג)
נשיאת כפים		ספר המצוות	
בל תוסיף במוסיף ברכה	א, שלב; (שלג)	מבוא לתורה	א, ב; ב, טז
הטעם שממעטים בחו"ל	ב, נ	הלומדו ככריה חדשה	א, ב
טעמה ברגל	ב (קמז)	חיבור אבוד לגר"ק מיניצקי	א, ד
כשבביתו נדה	ב (מט)	חלוקת השורשים לחטיבות	א (רכג)
נשמה, לובשת גוף אחר פטירתה	ב, סד	מטרותיו	א, יט
נשר, תכונותיו ושמו	א, יד; ב, יז	משמעות עקרונית לשורשים	א, כב
סברא, תוקפה מדאורייתא	א, עד	עדות הגר"ז	א, ג
סוטה, רק דיניה תלויים בנס	א (קל)	עיסוק הרמב"ם בו	א, תנד
סוכה, בל תוסיף בהוספת יום שמיני	א, שלב	ספר רפואות, עניינו	א, רסא
סוקרטס		ספרדים, בעלי שכל ובינה וזכות מוח	ב, צג
דיאלוגים על המוסר	א, תעו	סרטן	
מאבקו ללימוד החכמה חינום	א, תעב	סיבת המחלה	ב (מט)
קיבל החכמה מאסף ואחיתופל	א, יב	תיעול משאבים היה מוצא תרופה	א, רפח
סוריא, אם חייבת בתרו"מ מן התורה	א, תסח	תלותו באורח חיים פגום	א (רפז)
סטיטסטיקה, בינה לבין חוקי טבע	א (קכז)	סתירות	
סיבה ראשונה		'הסתירה השביעית' ברמב"ם	ב, רנה
זהותה עם מניע ראשון	א, תסג; תע	'הסתירה החמישית' ברמב"ם	א (רמט)
כמהות שכלית	א, לו	עבדים, חיובם במילה מקודם מתן תורה	
סיבתיות		א (שעז)	
אינה אלא הסתר כבודו יתברך	א (סא)	עבודה זרה, גדר איבודה מארץ ישראל	ב, קפט
אינה שייכת ביחס לה'	ב, רטז	עבודה לשמה, לשם עצמה או לשם הייחוד	ב, שיד
אינה תקפה לאשר קודם לעולם	א, נז; ב, רכ	עבודת אלילים, לשם הורדת גשמים	א (רמז)
ארבעת הסיבות האריסטוטליות	ב, ריד	עבודת ה'	
מובנית בצורת החשיבה האנושית	ב, ריט	אינה צורך גבוה	א, צד; ב, ריז; רעד
סיבה פועלת וסיבה תכליתית	ב, ריג		
שלטונה בעולם לרמב"ן	ב, שמו		

על הנסים, מקורות הנוסח	א, תיט	בלי ידיעה - עבודה לאל בדוי	ב, קכט
עמי הארץ ופרושים	ב, קמא	על ידי התבוננות שכלית	א, ד
ענוה: שפלות הרוח	ב, קיג	עבירות, קרויות טומאה	ב, פו
עץ הדעת		עגונה, בנפל למים שיש להם סוף	א, תז
כינוי ההנהגה המדינית	א, רמה	עגלה ערופה, בראוהו מפרפר	א, תז
ממנו התורה והבחירה	א, קכד	עדות	
עץ חיים, כינוי לתורה והטעם	א, רמה	פסול קרובים מן התורה	א, רה
עצמאות, אם במלחמת העצמאות היו ניסים	א (תיז)	קרובי אישות פסולים מדרבנן	א, רה
עצמות, כישוף בעצמות מתים	ב, סה	אם נאמנותם מבוססת על חזקה	א (מח)
עקדה, ביאור נסיון אברהם	א, תב	אם נאמנים נגד חוקי הטבע	א, מט
עקרות, חובת נישואים שניים אחרי י' שנים		עדינות נפש, מטרת התורה	ב, קה
א, שסו		עולם הבא	
ערבות, הרמב"ם ערב להנהגת הבריות	א, רעח	הגדרתו הפילוסופית	א, לח
ערי מקלט, נוהגים לדורות	א, רכד	עניינו	ב, סד
עריות		עולם הזה, אינו שווה בעיני האדם השלם	א, רצא
טומאתם	ב, לג	עולם	
טעם איסורן	ב, קז	אם יחרב באלף השביעי	ב, שכג-שלה
עשרת ימי תשובה, אכילת חולין בטהרה	ב, קמא	אם נברא לצורך האדם	ב, רטז-ריח; (ריט); (רנב)
עתידות		בריאתו יש מאין ע"פ רצונו	א, כט
אפשרות הגדתן ע"י חוש משער	א, שיד	בריאתו על פי הרצון לרמב"ם	א, מ
הגדתן אינה נוגדת את הטבע	א, שיד	גילוי רצונו ית' או טובו וחסדו	ב (שלד)
הגדתן אינה פוגמת בשלמות ה'	א, שיד	דעת הרמב"ם שנברא בחכמה	א, לד
נרמזו בתורה	א, קיד	הנהגתו הקבועה ע"י הכרח-חכמה	א, מג
ציורי מצוה התלויה במאורע עתידי	א, קו-	חורבנו באלף השביעי, משל לזקנה	ב, שכז
קלה		חורבנו באלף הז', משל לחכמות	ב, שכז
פה אל פה, עניינו	א, קמ	חורבנו באלף השביעי, ריבוי צרות	ב, שכז
פורים המשולש, זמן ברכת שעשה נסים	א, תכא	מעשה האלוה ולכן נצחי	ב, שכד
פורים, נקבע לדאורייתא ע"י נביאים	א, קלג	נברא על פי התורה	א, קא
פיזיקה, אם מצווה ללמדה	א, רצט	סיבותיו וגזירות מאורעותיו	ב (רלב)
פייטנים, גנות המרבים בתארים	א, תנא	סיבת בריאתו	א, כו
פילוסוף, ההמון לא נברא אלא לצרכו	א (תמג)	קדמון ע"פ הכרח חכמתו	א, כט
פילוסופיה יהודית, הסיבות לשכחתה	א, יא	עונש, אם על הפגם או על עבירת הציווי	א, קפג
פילוסופיה		עוסק במצוה פטור מן המצוה, הטעם	א (רעב)
בין קדמונים לאחרונים	א (רצח)	עופות דורסים, אכילתם מחזירה אכזריות	
החיבורים הנחוצים ללימוד	א (כא)	ב, מו; נא-נב	
היוונית אינה זרה ליהדות	א, יא	עושר, השלמות הפחותה ביותר	ב, קלא
המקור אצל היהודים	א, י	עזות, הערבים משבחים את עזות הרוח	ב, קיז
הנכונה מונחת בתשתית התורה	א, ה	עירובי חצרות, מתקנת שלמה	א, קלו
הפצת סודותיה מזיקה להמון	א, כ	עישון, איסורו על פי ההלכה	א (רנט)
חכמה לעיני העמים	ב (רכט)		

יהודית קדומה	א, ט	בכוחם לגרוע ולהוסיף בעולם	א, נה
לימודה בישיבת הרמ"א	א, יג	לא יאונה להם כל און	א, רצא
מטרותיה זהות לחלק מהתורה	א, ה	נשמתם לובשת גוף אחר פטירתם	ב, סד
סתרי תורה ועבודת ה'	א, כ	קבריהם אינם מטמאים	ב, נט
פיקוח נפש, אם מאכלו מטמם	ב (נו)	ראיית העתידות בכל דור	א (שטז)
פיתגורס, חיקה את דעות היהודים	א, ט	צדק טבעי וצדק הנובע מן החוק	ב, שמג
פעור, חשיפת הערווה בה	ב, צא	צום גדליה, טעם התענית	ב (קפט)
פצוע דכא		צידוק הדין	א, רעח-רצג
מחמת מחלה כבידי שמים	א, רעט	אחר השואה	א, תעג
על ידי מעשה שלא ע"י אדם	א (רפ)	ציות, אם נכלל בין מטרות המצוות	ב, רח
פרה אדומה		ציצית	
הטעם שקרויה חטאת	ב, פח	בל תוסיף בהוספת כנף	א, שלב
טעם גוונה	א, תלד	טעם גוון התכלת	א, תלד
עניינה	ב, סג	צער בעלי חיים	
פרוזבול		התחשבות התורה בו	ב (רנב)
בי"ד גובים במקום המלווה	א, שסא	כשהוא לצורך האדם	ב (רנב)
מועיל לדאורייתא או לדרבנן	א, שנט; שסג	צרעת	
מעשה בי"ד על החוב	א, שסא	מדבקת ואנשים סולדים ממנה	ב, פז
נוסחאות פרוזבול לאורך הדורות	א, שסא	סיבתה	ב, רח
קניין בנכסי הלווה	א, שסא	עונש על לשון הרע	ב, פז
'שכל חוב' או 'כל חוב'	א, שס	קבורה	
תקנת בי"ד וצריך לעדים	א, שס	אם קבורת המת ממניין תרי"ג	א, קסג; קסט
תקנת בי"ד לדורות	א, שסב	לימוד הלכותיה מקבורת יעקב	א, שעח
פרושים ועמי הארץ	ב, קמא	קבורת רשע אצל צדיק	ב, קצג
פרטים, הפלגה בהם מורה על חכמה	ב (רמא)	קדושה	
פריה ורביה	א, שסה	אינה חלה על מקומות	ב, קפה
פרישות		אם הלכותיה משקפים מציאות	ב, מג
גדרה לדעת הרמב"ם	ב, קיב	בהתאם לרצון ה' המשתנה	א, קנג
גדרה לדעת הרמב"ן	ב, כז	בינה לבין טהרה	ב, קיא; קיב
תנאי לקדושה	ב, לח	גדר המצווה	ב, כד-כו
פרנסה, לעובד ה' ממקום שלא חשב	א, תא	גדרה לדעת הרמב"ם	א, קנב; ב, צו
פרעה, איך ניטלה ממנו הבחירה	א, קכו	גדרה לדעת הרמב"ן	א, קנב; ב, לב-לו
פרשנות המקרא, מבפנים או מבחוץ	ב, רמג	גדרה של קדושת הכהנים	ב, לד
צאבה		דבקות במידותיו יתברך	ב, קא
טענו להורדת ישויות רוחניות	א, שע	הבטחת קדושה מלמעלה	ב, כו
תליית הגשמים במעשי בני"א	א (רמז)	הזמנה והתכוננות	ב, צז
צדיקים, תפיסתם את הטומאה	כמציאות	התנזרות ממאכלות אסורות	ב, קב
	ב, שלח	התקדשות גם במחשבה	ב, לח
צדיקים		התרחקות מאכילת שקצים	ב, כה
אם יכולים לעשות נס כנביאים	א, שצז-ת	התרחקות מלכלוך, שיקוף וזוהמה	ב, קי
ב' מינים, מצוות טבעיות וניסיות	א (רעה)	התרחקות מרוח הטומאה	ב, לט

כוחות הקדושה ועניינים	ב, מב	הטעם שאינו מועיל לדאורייתא	א, שנט
לכלל ישראל וליחיד סגולה	ב, צט	יש חשש שידמה לדאורייתא	א, שנט
לתורה ולא למקומות	ב, קפו	מדין הפקר ב"ד הפקר	א, שנט
מי שאינו קדוש אינו אדם באמת	ב, קלב	מתוקף ב"ד שבכל דור	א (שנט)
נוספת על ידי חידוש מצוות	ב, קצה	קסם, השתלשלות הטעות באמונה בו	ב, קכ
ניגודה של הטומאה	ב, לד	קראים	
על ידי כל המצוות או חלקן	ב, קצה	טענתם לאיסור כל תוסף	א (שכו)
פרישות גם מהאיסורים	ב, לח; קא	מנהגם בריבוי הרחקות נדה	ב, צג
פרישות ממשגל	ב, קא	טעמים לפרטי דיניהם	ב, רמ; רמה
קדושת הנפש מדעות רעות	ב, קא	יש בהם צורך גם היום	ב, רסה
קדושת מצוות	ב, כד; צו	כנגד עבודה זרה	ב, רסב
שלושת ענייניה	ב, פז	לראות כאילו הקריב עצמו	ב, רסד
שלמות במידות	ב, ק	מכלל החוקים	ב, רד
קדושת מצוות		סודם הנעלם	ב, רסד
ע"י התמסרות ולשמה	ב, קצו	עליהם העולם עומד והטעם	ב, רד
שכר או תוצאה	ב, קצו	שלוש מטרותיהן	ב, קמח
קדש הקדשים, איסור הכניסה אליו	ב, צא	קרובים	
קדש, היפוכו של קדוש	ב, מ	דרך אישות פסולים מדרבנן	א, רה
קהל, שם קיבוץ בני ארץ ישראל	ב, קצ	פסולים לעדות מן התורה	א, רה
קהלת, כולל את כל המדעים	א, י	קרי, בלבול הדעת והכובד הנגרמים	ב, נז
קוסמוס, כולו 'איש אחד'	א, תסג	קריאת התורה	
קטורת		קדימת ת"ח לכהן	ב, קנו; (קנח)
האיסור לעשות כמעשיה	ב, צב	תקנת משה בשני וחמישי	א, קלז
טעמה לריח טוב	ב, צב	ראב"ד, אם זכה לנבואה	א, פה
קטן		ראייה, כוחה להזיק וניסיון אפלטון/אריסטו	
האכלתו באיסורים	ב, נה	ב, שלח	
נאמנותו בדרבנן	א, קעט	רב שמואל בר חפני, דעותיו הפילוסופיות	
קנייניו בלולב	א, שנד	א, שצח	
קנייניו כשהגיע לעונת הפעוטות	א, שנד	רבינו תם, אם חלק על משה רבינו	א (קמא)
קידוש החודש, ע"י הלל או בכל דור	א (שנח)	רוב, חולשת רוב התלוי במנהג	א, מז
קידוש היום, מן התורה או מדרבנן	א (תיא)	רוח הטומאה, מציאותה	ב, לט
קידוש לבנה, בעל התניא בספינה	א (רעה)	רוח הקודש	
קידוש, טעם הזכרת יציאת מצרים בו	א, שטז	חיבורים שנתחברו על ידה	א (שלה)
קידושי כסף, דאורייתא או דרבנן	א, קעא; רז-רח	קיומה בדורות האחרונים	א (שלה)
קיימו וקבלו - להאמין לדברי חכמים	א, קמו	רוח רעה, איסורים הגורמים לה	ב, נז
קירבה, קירבת ה' על פי ההשגה השכלית	א, תלג	רוע, בעיית הרוע בעיני הפילוסופיה	א, לז
קלמנס מאלכסנדריה, על חכמת היהודים	א, י	רופא כהן	
קמיעות, הזיות	ב, קכב	התעסקותו בקביעת מיתה	א (שכא)
קניין דרבנן		טיפולו בגוסס	א, שכא
אם מועיל לדאורייתא	א, שנג-שסד	רופא	
		אם רשאי ליטול שכר	א, רסח-רעז

המושג אינו נזקק לו	א, רנז	רפואות, הטעם שהכלילים הרמב"ם בהלכה
הצדקת המנהג ליטול שכר	א (רע)	א, רעח
שכר רק על טורח והוצאות	א, רע	רצון ה'
רחיצת ידי ורגלי הכהנים, טעמה	א, תלד	אין דרך טבעית להשיגו
ריבוי, אם חשוב דאורייתא	א, קסח	הטעם שאינו מעיד על חסרון
רמ"א, בשבח לימוד הפילוסופיה	א, יג	הטעם שאינו מעיד על שינוי
רמב"ם		השגתו ע"י דבקות בספירות
אם ריפא חולים בחינם	א (רעו)	נברא
ביקש שיקברוהו בטבריה	ב, קצב	שני מינים: משיה ואראדה
דעותיו על חינוך ההמון	א, תעט	א (קנה); (רסח)
התאמת שיטתו הרפואית לימינו	א, רפה	רצון
חובת הדקדוק בלשונו	א, יד; ב, יח	אין לאמרו על ה' אלא בשיתוף השם
מגרע הנסים ומגביר הטבע	א (מד)	ב (רכג)
ממשה עד משה לא קם כמשה	א, ב, טו	אקטיבי לעומת החכמה הפאסיבית
מקרב הדברים אל המושכל	א (מד)	בהיעדר יחס סיבתי בין ה' לעולם
נמשך אחרי הפילוסופיה	ב, קכג	כהשלמת חסר
קבע יו"ט ביום עלייתו מהים	א, תטז	כמסובב על ידי גורם חיצוני
רוח כל חיבוריו אחת	א, ג; ב, יח	מהות ולא היפעלות
רמב"ן		משמעות החירות בהיעדר מונעים
אם חזר בו מדחיית ההגשמה	א, תמא	משתנה לעומת החכמה הקבועה
מרא דכולא תלמודא	א, ד; ב, יח	סותר לשלמות
רמז		עלייתו כשינוי
אין לנלמד ממנו תוקף של דאורייתא	א, קלא	פעולה של רצייה
התורה מודיעה העתידות דרך רמז	א, קלא	שאלו המלך, אכל חולין בטהרה
ניתן לפרשו באופנים שונים	א, קלא	שאלת חלום, הכרעת הלכה על פיה
ע"י צירוף נבואה נחשב כדאורייתא	א, קלג	שבועה
רע		אם היא פרט מחיוב הדבקות
האדם גורמו לעצמו	א, רפא-רפג	אם יש מצוה ליטב בשם ה'
כיצד יורד מלמעלה	א, רפ	שבעים השרים, מופקדים על כלל העולם
שלושה מיני רע לבני האדם	א, רפא	שבעים זקנים, מטרותם להשראת השכינה
רעב		א, תלד
אות לצורך לאכול	א, רסה	שבת
חלק מסדרו של עולם	א, רסו	דיבור רק בלשון הקודש
רפואה מונעת, שיטת הרמב"ם כחלק ממנה	א, רפו	טעם זכרון יציאת מצרים
רפואה		טעמה הנגלה והנסתר
העיסוק בה - עבודת ה' גדולה	א, רס; (רסז)	טעמי המנוחה בה
מדין השבת אבידה	א, רעד	עשה ד'תשבות'
מתוך שלא לשמה בא לשמה	א, רסז	שדי, מגזירת שודד, שם הגבורה
עיסוק הרופא - מצווה	א, רעא	שדים
רשות דמצווה לדעת רמב"ן	א, רעג	אינם יצורים על-טבעיים
		בני אדם בעלי מומים ופגמים
		בני אדם נחותים ומזיקים

האמונה בהם מהזיות עובדי ע"ז	ב, קכב	הקשר בין האדם לה'	א, רנא; ב, קל
התרבו בזמן בית שני	ב, סד	מי שאינו משלימו - בהמה ושד	א, רנא; ב, קכא
ידיעתם בעתידות	ב, סו	נזקיו חמורים מנזקי הגוף	ב, קכח
יש מרבותינו שהיו מאמינים	ב, קכו	צורה לנפש שהיא לו חומר	ב, קכט
מזג גופם	ב, סה	צלם אלו'	ב, קכח
מציאות רוח הטומאה	ב, לט	צלם ושלמות האדם	א, רמו; ב, קכא; קכח
נשמות רשעי ארץ	ב, סב	רק במימושו האדם 'איש'	א, רנא
עניינם ומציאותם	ב, סב; סד; סו; קכ	שכם	
שואה, שאלת צידוק הדין	א, תעג	אם כל בני העיר נהרגו או הגדולים	א (שפג)
שוגג		הטעם שהתחייבו בני שכם הריגה	א, שפ-
הטעם שצריך כפרה	א, שמה	שכר ועונש	שפא
טעם חומר ב"ד שטעו	א, שמה	אופני ענישה שונים	א (רמט)
שגגת תלמוד עולה זדון	א, שמה	בעולם הזה רק לב"א לחברו	א, רמח
שומר, פטור וחייב בטענה לנס	א, תח	בעולם הזה רק לצורך העבודה	א, רמב
שופטים, דרגת שופטי ישראל	ב, קסד	בעולם הזה	א, רמא
שופר, התקיעות מייחדות הספירות	א, תלד	בתורה שבכתב - בעולם הזה	א, רמב
שחוטי חוץ, רק משעלו למזבח	א, שסו	היתכנותם כשהידיעה מכריחה	א (קכ)
שחיטה, טעם לפרטי דיניה	ב, רלט	מהלכם ע"פ הפילוסופיה	א, לז; (קכ); רמז-רנה
שילוח הקן, טעמי המצוה	ב, רמח-רסא	מוכיחים ההשגחה הפרטית	א, רלז
שיער, גידולו מכניע החומר	ב, קסה	ע"פ ההתאגדות המדינית	א, רמו
שירה במקדש, דאורייתא ופרקיה דרבנן	א, קסו	על צד הרוב בעולם הזה	א, רמב
שירה, חומר עוון שירת היין והמשגל	ב, קג	שכר	
שיתוף השם, עניינו	א (מ); (קכה); ב, רפב	גם על לתלמיד אסור לתת	א, רעב
שכינה במערב, ביאור	ב, פח	הנוטל שכר לדון, להעיד, להזות	א, רסט
שכינה		טעמי איסור נטילתו על לימוד תורה	א, רעא
הנהגתה בנסים נסתרים	א, סד	נטילתו על מצוות מלבד תורה	א, רעו
מופקדת על הנהגת כלל ישראל	א, סג	שלושים יום קודם החג, תקנת משה	א, קלז
מסתלקת ממקום הטומאה	ב, מ	שלטון וחוקה, פדרטיבי ואוטונומי	א, קצד
שכל הפועל		שליח, הגדרתו הייחודית למשה רבינו	א, פג
דבקות בו	ב, רצו	שלמות	
כינויו	ב, רצו	ארבעה מינים	ב, קלא
מכונה 'מלאך'	א, קמ	האדם השלם אינו מוטred מעוה"ז	א, רצא
נבואת משה שואבת ממנו	א, קלט	השגתה ברצון ה'	א, תלט
עניינו	א (לז); ב, רצו	מחמתה אין צורך בבריאת העולם	א (כז)
שכל מעשי, שלמותו אצל מנהיג המדינה	א, תסט	סותרת לעליית רצון	א, כח
שכל עיוני, שלמותו אצל מנהיג המדינה	א, תסט	ע"פ הפילוסופיה	א, לז; רמו
שכל		שמואל אבן תיבון	
אין בו אינדיבידואליות	א, תעב	ביקורת על דעותיו	א, תסט
דרגות רבות בכושר השכלי	א, תמד		
הווה בפועל כשמשיג הנבדלים	ב, קכט		
הקשר בין ה' לנבראים	א, רנא		

א, רפט	סירוב הרמב"ם לפגשו
ב, סג	שמונה שרצים, טעם טומאתם
א, שסו	שמחה, אין מערבין שמחה בשמחה שמיטה
א, רטז	אלו מלאכות מדאורייתא
ב, רסו	טעמה למנוחת הקרקע
ב, שכט	סוד השמיטה בחורבן העולם
ב, צב	שמן המשחה
ב, צב	האיסור לעשות כמעשהו
ב, צב	טעם המשיחה בו
א, קלז	שני וחמישי, תקנת משה בקריאת התורה
ב, פח	שעיר המשתלח, טעם טומאתו
א, תכו	שעשה לי נס
א, תכה	בחריגה סטטיסטית
א, תכה	בנס שאינו שובר הטבע
א, תכה	גדרי הברכה ודיניה
א, תכח	גם במקום ספק נס
א, תכח	כשהנס מתוך השגחה
א, תכז	על נס סובייקטיבי
א, תכ	שעשה נסים
א, תכב	ברכת הודיה או מצוה
א, תכא	ברכתה כשאינו לו נר ומגילה
ב, שלט	זמן ברכתה בפורים המשולש
א, תסד	שפה, היחס בינה לבין המסומן לרמב"ם
א, שסו	שפינוזה, החרם והיחס אליו
א, שסו	שקר, מפני השלום
ב, קד	תאוות, נזקי ההיגדרות אחריהם לגוף ונפש
א, ט	תאופרסטוס, מכנה היהודים 'עם פילוסופי'
	תארי ה'
א, תנב	הריבוי- שינוי מטבע ברכות
ב, רלג	בשליה או מתייחסים לספירות
א, תמה	הזיקה בינם לבין ההגשמה
א, תנא	התנאים להזכרתם בתפילה
א, תמה	למקובלים מתייחסים לספירות
א, תנ-תנא	ריבוי בהם בתפילה
א, תמה-תנב	תארי החיוב, הפעולה והשליה
ב, צג	תוניסאים, יובש וטבע גס
	תורה שבע"פ
א, קצא	לא נמסר כולה למשה
א, (רא)	נמסרה כהוייתה למשה
תורה	
א"א שתהיה תורה אחרת שלמה	א, צג
אופן התאמתותה אצל בני ישראל	א, שצג
אין מטרתה להביא לשלמות שכל	א, תלו
אינה נסחרת בשוק ולכן בחינם	א, רעו
באה להקל את עבודות הפולחן	ב, פג
בחינתה לאור הפילוסופיה	ב, רמד
בירוריה לדורות ע"פ חכמה	א, צג
דואגת גם לשלמות מעוטי השכל	א, תמד
דואגת לתיקון האמונה	א, תלג
האוניברסאליות שלה	א, שפד
האם יתכן שתינתן אחרת	א (צט)
הכרחיותה לקיום מין האדם	א (צה)
העולם נברא על פיה	א, קא
כירושה וברית רק לישראל	א, שפה
לא לשם קבלת תמורה	א (תמג)
מודיעה ורומזת העתידות	א, קיד
מוסרת את רצון ה' מהנבראים	א, קנא; קנד
מטרתה בתיקון הנפש והגוף	א, רמה
מטרתה להביא לשלמות שכלית	א, תלג
מטרתה להשראת השכינה	א, תלד
מטרתה להתעצמות עיונית	א, תלח
מטרתה לייחד את הספירות	א, תלד
מטרתה לתיקון בני האדם	א, תלד
מיישרת או מדריכה	א, תע
למעלה ממטרת הפילוסופיה	א, ח
מכונה 'עץ חיים' והטעם	א, רמה
מערכת הנהגות האדם השלם	א, קנ
מערכת חוקי החכמה העליונה	א, קנד
מצוותיה השתלמות ולא שלמות	ב, פד
נצחית ואין בה מצוות לזמן	א (קצו)
נצחית ואינה בטלה לעולם	א (קצו)
נצחית ואינה עוסקת בענייני שעה	א (קצז)
סודותיה כתפוחי זהב בסבכת כסף	א, כ
עצות מרחוק וערמת חסד	ב, צב
קבלתה מתחדשת בכל יום	א, קב
שווי אמיתי או הקשי	א (של)
של משה שלמה, האחרות חלקיות	א (שעד)
שלושת מגמותיה	א, ה
שלמותה מהותית להגדרתה	א, שמט
שתי כוונותיה	א, ה

אם מטרתה השגת צרכיו	א, תעא	תוצאת השכל הפועל מכשיר השכל
אמצעי להפיק רצון מאת ה'	א, תלג	תחליף לספרי האתיקה
בעת צרה לכו"ע דאורייתא	א, ו	תיקון המעשים והמידות כאמצעי
הגדת השבחים מדאורייתא		תורת השמיטות
טעם התפילה לכיוון הר המוריה	ב (של)	מצדדים ומתנגדים
כנגד אבות או תמידין	ב, שלא	נשימה ונשיפה
מוטב שיקצר ויכוין	ב, שלב	קשר חיות בין ה' לעולם
מטרתה לזכור ה' תמיד	א (רכד)	תחומין, אם איסורם מן התורה
מרגילה להתבוננות שכלית	א (רעח)	תיאודיציה
עיבוי הקשר בינך ובינו (השכל)		תלמוד תורה
עיקרה דאורייתא ונוסחה דרבנן	א, רעב	בשכר פגם בלימוד
פרט ממסכת עבודת ה'	א, רעא	טעמי איסור נטילת שכר
'צרכי עמך מרובים' במקום סכנה		תלמיד ותיק, אם נמסרו למשה חידושיו א, קפט;
תלויה בזמן או בצורך	רא	רא
תפילין		תלמיד חכם, נענש על שמקדים כהן לפניו ב, קנז
המחלוקת אם צריך לקשרן כל יום א (קמא)		תנורו של עכנאי, הסוגיה ופירושה א, עח-עט
טעם המצווה		תפארת
תקופות, אם חישובן ממניין תרי"ג א, קסג; קסט	א, סד	הנהגתו בנסים גלויים
תקנות חכמים, להודיע שאינן מהתורה א, שכח	א, סט	התחדשות העולם בו תלויה
תקנות, משה יכול לתקן בגדר דאורייתא א, קמא	א, ע	מיהם הדבקים בו
תרומות ומעשרות, בארצות הסמוכות לא"י	א, סד	על ידו מונהגים הצדיקים
א, קח	ב, שיח	תפילה בשעת צרה, השרשת דעה נכונה
תרומות ומעשרות, טעמים		תפילה קצרה
תרומת המכס, אם ממניין תרי"ג א, קעג	ב, שכא	כשטורוד ודחוק
תשובה	ב, שכא	כשקצרה לשונו מהתפלל
אם המצוה בוידוי בלבד	ב, שכב	מכונה תפילת הדרך
אם התורה מצווה או מייעדת	ב, שכ-ג	תנאיה
אם חרטה מכלל המצוה		תפילה
אם כוללת התפיסות עם ה'	א, שסט	אין נלמדת מקודם מתן תורה
גם בלי המצוה מוזרה ועומד	ב, שיב	אם גורמת להתפעלות
חלקי עבודה שבלב שאינם מצוה	ב, שכב	אם הכוונה דורשת יישוב דעת
תשמיש המיטה	א, קסו; ב, שו	אם חיובה מן התורה
בשנות רעב	א, תכב	אם יש להתפלל על נס
קידוש עצמו בשעתו	א, תכד	אם מועילה על נס ולמי

relationship between *halacha* and prophecy, the precise status of both biblical and rabbinic *mitzvot*. The second section treats halachic matters, focusing on analyses in the *shorashim* of *Sefer Ha-Mitzvot*: the parameters of the law of *lo tasur*, the status of *halachot* derived from the *middot*, the status of *mitzvot* that do not have lasting application. In the third section as well, many fundamental topics come under the microscope: reward and punishment in this world according to medieval Jewish philosophical positions; the need for preserving one's health and the question of visiting a doctor; paths that lead to the love of God, whether by observing nature or specifically the miracles that disrupt it; the contours of *mitzvot* that preserve the framework of the Oral Torah, including *zaken mamre*, *lo tasur*, and *bal tosif*; the status of the prophecies and *mitzvot* that preceded the giving of the Torah; and an extended analysis of how *halacha* treats the incidence of miracles.

ABSTRACT

In my two-volume set *Derech Nesher*, Rambam's (1135-1204) *Sefer Ha-Mitzvot* is presented as a bridge and intersection between his works of *machshava* (*More Nevuchim*, *Shemona Perakim*, and his epistles) and works of *halacha* (*Perush Ha-Mishna*, *Mishne Torah*). In the section on *shorashim* in his *Sefer Ha-Mitzvot*, Rambam grounds his halachic *derech* in prior principles that are predicated upon his *derech* in *machshava*. Our guiding premise is that in order to understand the depth of Rambam's words in his complete oeuvre — to grasp the one spirit that permeates all his works — one should delve into his *Sefer Ha-Mitzvot*.

Ramban (1194-1270), Rambam's scholarly opponent, similarly spans all fields of Torah in his works — from his commentary on the Torah that deals in Jewish thought and kabbalah, to his commentary on the Talmud that treats halachic matters, all the way down to his sermons and halachic compositions. Among his works is a set of “glosses” on the *Sefer Ha-Mitzvot*, both on the *shorashim* and on many specific *mitzvot*. Investigation and analysis of the disputes between Rambam and Ramban in *Sefer Ha-Mitzvot* lead, on the one hand, to the discovery of sources of dispute stemming from the world of *machshava*, and, on the other, to witnessing the development of disputes in the world of *halacha*.

This is the fundamental principle that serves as the basis for the present work: the plumbing of the disputes between Rambam and Ramban in *Sefer Ha-Mitzvot* by means of seeking out their foundations in Rambam's *More Nevuchim*, epistles, and introductions and in Ramban's *Perush al Ha-Torah* and his other works of *machshava* and kabbalah, and tracking the development of their divergent opinions in the world of *halacha*.

Volume One, which covers the first three *shorashim* of *Sefer Ha-Mitzvot*, discusses many key topics. The first section deals with medieval philosophic thought: miracles, God's perfection and the perfection of the world and Torah He created, prophecy more generally and Mosaic prophecy in particular, the

© Copyright 2015. All rights reserved
Moshe L. Lax, Brooklyn, NY
Printed in Israel

Derech Nesher

(The Way of the Eagle)

On

Maimonides' *Sefer Ha-Mitzvot* ("Book of Commandments")
and Nahmanides' glosses

VOLUME 1

Principles I-III

By

Moshe L. Lax

Jerusalem 2015